

ประเด็นใหม่ : ระบบการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย
ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๕

โดย

นางสาววิราภรณ์ สุวดีปฐมพงศ์

การค้นคว้าอิสระนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ
ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
ปีการศึกษา ๒๕๕๒
ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

**NEW ASPECTS ON THE SYSTEM OF THE AUSPICIOUS SYMBOLS
ON THE FOOTPRINTS OF BUDDHA IN THAILAND
FROM 15TH - 19TH CENTURY A.D.**

By

Wiraporn Suwadeepathomongs

An Independent Study Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree

MASTER OF ARTS

Department of Art History

Graduate School

SILPAKORN UNIVERSITY

2009

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุมัติให้การค้นคว้าอิสระเรื่อง “ประเด็นใหม่:
ระบบการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงพุทธ
ศตวรรษที่ ๒๔” เสนอโดย นางสาววิราภรณ์ สุวดีปฐมพงศ์ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม
หลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ

.....
(รองศาสตราจารย์ ดร.ศิริชัย ชินะตั้งกูร)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่.....เดือน..... พ.ศ.....

อาจารย์ที่ปรึกษาการค้นคว้าอิสระ

รองศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์

คณะกรรมการตรวจสอบการค้นคว้าอิสระ

..... ประธานกรรมการ

(ศาสตราจารย์ ดร.สันติ เล็กสุขุม)

...../...../.....

..... กรรมการ

(รองศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์)

...../...../.....

๕๐๑๐๗๒๑๑ : สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ

คำสำคัญ : รอยพระพุทธรบาท/ลายมงคล ๑๐๘ ประการ

วิราภรณ์ สุวดีปฐมพงศ์ : ประเด็นใหม่ : ระบบการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทในประเทศไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๔. อาจารย์ที่ปรึกษาการค้นคว้าอิสระ : รศ.ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์. ๘๒ หน้า.

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อกำหนดอายุรอยพระพุทธรบาทในประเทศไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ให้มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น และศึกษาระบบในการจัดวางลายมงคลว่ามีวิวัฒนาการอย่างไร มีปัจจัยที่ก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนการจัดวางลายมงคลในแต่ละยุคสมัยอย่างไร

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ประกอบด้วย ๑. เอกสารทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับรอยพระพุทธรบาท ๒. คัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับลายมงคลที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรบาท ๓. ลวดลายที่มีลักษณะใกล้เคียงกับลวดลายที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรบาทที่นำมาศึกษา เพื่อใช้ในการกำหนดอายุ

ผลจากการวิจัยพบว่า ๑. ระบบการวางลายมงคล ๑๐๘ ประการบนรอยพระพุทธรบาทในประเทศไทยเริ่มมีเป็นครั้งแรกในสมัยสุโขทัยราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ โดยจัดเรียงลายมงคลจากแถวบนตรงพระอังคฺฐ ไปตามแนวนอนจนสุดความกว้างของรอยพระพุทธรบาท และไล่ลงล่างวนเข้าหาจุดศูนย์กลาง ในระยะเวลาไล่เลี่ยกันได้เกิดระบบการวางลายมงคลแบบใหม่ขึ้น คือ จัดแสดงลายมงคลในลักษณะภาพรวมของจักรวาลในมิติแนวตั้ง แสดงสัญลักษณ์แทนรูปพรหมโลกและเทวโลกอยู่ในระดับสูงสุดของฝ่าพระบาท ต่อมาในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ได้เกิดการจัดเรียงลายมงคลเป็นวงประกอบอยู่กลางฝ่าพระบาท ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนกลาง มีการจัดเรียงลายมงคลเป็นวงประกอบอยู่กลางฝ่าพระบาท พื้นที่ส่วนที่เหลือทำเป็นตารางบรรจุลายมงคลจนเต็มฝ่าพระบาท พอมาถึงในสมัยอยุธยาตอนปลายกลับมานิยมจัดแสดงลายมงคลในลักษณะภาพรวมของจักรวาลในมิติแนวตั้ง และทำสืบไปจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ๒. ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนการจัดวางลายมงคล ๑๐๘ ประการบนรอยพระพุทธรบาท เกิดจากขนาดของรอยพระพุทธรบาทที่เปลี่ยนไป รวมไปถึงการเลือกใช้คัมภีร์ที่กล่าวถึงลายมงคลที่ต่างกัน

ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา ๒๕๕๒

ลายมือชื่อนักศึกษา.....

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาการค้นคว้าอิสระ

50107211 : MAJOR : ART HISTORY

KEY WORD : FOOTPRINT/THE AUSPICIOUS SYMBOLS

WIRAPORN SUWADEEPATHOMPONGS : NEW ASPECTS ON THE SYSTEM OF THE AUSPICIOUS SYMBOLS ON THE FOOTPRINTS OF BUDDHA IN THAILAND FROM 15TH – 19TH CENTURY A.D.. INDEPENDENT STUDY ADVISOR : ASSOC.PROF.SAKCHAI SAISIGN, Ph.D. 82 pp.

This research is aimed to date clearly the Buddha's footprints of Thailand from the 13-18 century A.D. Some parts of these study reflect the developments of auspicious symbols and the position of those in different period.

The conclusion of this research can be summarized as follow;

1. The various style of 108 auspicious symbols on the Buddha's footprints is classified as follow;

The fortunate symbols were shown firstly in Sukothai Art, dated in 13-1 Century A.D. They were arranged in form of horizontal line, starting from the thumb left to right, and were circled around the center of the foot. Nearly the same time, they had also a new technique to rearrange these symbols as the universal Mandala in a vertical line. They seemed to show Brahaloka and Devaloka in the highest of foot.

Afterward, the auspicious symbols were improved to be a ring on center of footprints, dated in 14 century A.D. Towards to the Middle Ayuthaya Art, there was a new design to make tables and filled the symbols in those.

Last, the auspicious symbols were turned into form of vertical line as Sukothai Art. This style was popular throughout to Rattanaosin Art.

2. The position of symbols changed alternatively for a several times. It depends on the size of buddy's footprints and the canons which contained the various information of auspicious symbols.

Department of Art History Graduate School, Silpakorn University Academic Year 2009

Student's signature

Independent Study Advisor's signature

กิตติกรรมประกาศ

สารนิพนธ์นี้สำเร็จโดยความกรุณาของ รองศาสตราจารย์ ดร. ศักดิ์ชัย สายสิงห์ อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ ซึ่งได้ให้คำปรึกษา ข้อชี้แนะ รวมถึงความช่วยเหลือในเรื่องของ ข้อมูลในการทำงานวิจัยชิ้นนี้จนสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี ขอกราบขอบพระคุณอย่างสูงมา ณ ที่นี้

ขอบคุณอาจารย์ทุกท่านในภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ ที่มอบความรู้ คำสั่งสอน คำแนะนำ และคำปรึกษา รวมทั้งอดทนกับผู้วิจัยเป็นอย่างมากตลอดการศึกษา

ขอขอบคุณเพื่อนร่วมรุ่นที่เรียนปริญญาโทด้วยกัน ทั้งพี่เอ๋ พี่อ้อ จี๊ป เป๊ก แพรว พลอย นิม และเกด ที่คอยให้กำลังใจ คำแนะนำ ที่สำคัญยังคอยช่วยเหลือเอื้อเฟื้อด้านข้อมูล ภาพถ่าย งานวิจัยชิ้นนี้สำเร็จมาได้

สุดท้าย ขอไว้อาลัยแด่ กิ๊ก สุพจน์ ลีศิริอานนท์ เพื่อนรักที่คอยเอื้อเฟื้อภาพถ่ายกับ ข้อมูลอยู่เสมอๆ เราจะคิดถึงนายตลอดไปนะเพื่อน

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญภาพ.....	ฉ
บทที่	
๑ บทนำ.....	๑
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	๑
ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา.....	๓
สมมติฐานของการศึกษา.....	๓
ขอบเขตของการศึกษา.....	๔
ขั้นตอนการศึกษา.....	๔
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	๕
๒ ความหมายและความสำคัญของรอยพระพุทธรูป.....	๑๐
คติในการสร้างรอยพระพุทธรูปในประเทศอินเดีย.....	๑๐
คติในการสร้างรอยพระพุทธรูปในประเทศศรีลังกา.....	๑๓
คติในการสร้างรอยพระพุทธรูปในประเทศพม่า.....	๑๖
คติในการสร้างรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย.....	๒๑
การศึกษาที่ผ่านมา.....	๒๔
๓ ระบบการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษ ที่ ๑๙ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๔.....	๒๗
ระบบที่ ๑.....	๒๗
ระบบที่ ๒.....	๓๘
ระบบที่ ๓.....	๔๗
ระบบที่ ๔.....	๕๑
ระบบที่ ๕.....	๖๒
๔ บทวิเคราะห์.....	๖๖
ระบบลายมงคลบนช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงต้นพุทธศตวรรษ ที่ ๒๐.....	๖๖
ระบบการวางลายมงคลช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐.....	๖๙
ระบบการวางลายมงคลสมัยอยุธยาตอนกลาง.....	๗๐
ระบบการวางลายมงคลสมัยอยุธยาตอนปลาย.....	๗๐

บทที่	หน้า
ระบบการวางลายมงคลสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.....	๗๒
๕ บทสรุปและข้อเสนอแนะ.....	๗๕
บรรณานุกรม.....	๗๘
ประวัติผู้วิจัย.....	๘๒

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
๑	รอยพระพุทธรูปที่ตึกราช ประเทศอินเดีย.....	๑๑
๒	รอยพระพุทธรูปในศิลปะคันธาระ ประเทศอินเดีย.....	๑๒
๓	รอยพระพุทธรูปในศิลปะอมราวดี ประเทศอินเดีย.....	๑๒
๔	รอยพระพุทธรูปบริเวณส่วนอันตะของสถูป ภายในบริเวณ โบราณสถานพุทธคยา ประเทศอินเดีย.....	๑๓
๕	รอยพระพุทธรูปที่วัดอภัยคีรี ประเทศศรีลังกา.....	๑๕
๖	ภาพถ่ายเส้นรอยพระพุทธรูปที่ National Museum ประเทศศรีลังกา.....	๑๕
๗	รอยพระพุทธรูปที่อนุราชปุระ ประเทศศรีลังกา.....	๑๖
๘	ภาพถ่ายเส้นของรอยพระพุทธรูปที่เจดีย์โลกะนันตะ (Lokananda) ศิลปะพุกาม.....	๑๘
๙	ภาพถ่ายเส้นของรอยพระพุทธรูปที่ชะเวซิกอน (Shwezigon) ศิลปะพุกาม.....	๑๘
๑๐	ภาพถ่ายเส้นของรอยพระพุทธรูปที่โลกะเทียกพัน (Lokahteikpan) ศิลปะพุกาม.....	๑๙
๑๑	ภาพถ่ายเส้นของรอยพระพุทธรูปที่เทียนมาสี (Theinmazi) ศิลปะพุกาม.....	๑๙
๑๒	ภาพถ่ายเส้นของรอยพระพุทธรูปภายในอุโมงค์ของมณฑปที่วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย.....	๒๙
๑๓	รอยพระพุทธรูปที่วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย.....	๒๙
๑๔	รอยพระพุทธรูปที่วัดเขานางทอง เมืองบางพาน จังหวัดกำแพงเพชร.....	๓๐
๑๕	ภาพถ่ายเส้นของรอยพระพุทธรูปที่วัดเขานางทอง เมืองบางพาน จังหวัดกำแพงเพชร.....	๓๐
๑๖	ภาพถ่ายเส้นของพระสาวกบนรอยพระพุทธรูปที่วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย.....	๓๑
๑๗	ภาพถ่ายเส้นของเทวดาบนรอยพระพุทธรูปที่วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย.....	๓๒
๑๘	ภาพถ่ายเส้นของเทวดาบนรอยพระพุทธรูปที่วัดเขานางทอง เมืองบางพาน จังหวัดกำแพงเพชร.....	๓๒
๑๙	รอยพระพุทธรูปที่วัดเขาเชิงคีรี ศรีสัชชาลัย จังหวัดสุโขทัย.....	๓๔
๒๐	รอยพระพุทธรูปข้างซ้ายที่วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา.....	๓๖

ภาพที่	หน้า	
๒๑	รอยพระพุทธรูปปางช้างขวาที่วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา.....	๓๖
๒๒	ภาสลักรูปเทวดาเหาะบนรอยพระพุทธรูปที่วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา.....	๓๗
๒๓	ภาพสลักชาดกตอน เสรีวาณิชชาดก ภายในอุโมงค์วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย.....	๓๗
๒๔	ภาพลายเส้นรอยพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร.....	๓๙
๒๕	ภาพแถวพระสาวกบนรอยพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร.....	๔๐
๒๖	รอยพระพุทธรูปวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร.....	๔๑
๒๗	รอยพระพุทธรูปวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร.....	๔๑
๒๘	ภาพพระอดีตพุทธบนรอยพระพุทธรูปวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร.....	๔๒
๒๙	ภาพเทวดาบนรอยพระพุทธรูปวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร.....	๔๒
๓๐	ภาพเทวดาบนรอยพระพุทธรูปวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร.....	๔๓
๓๑	รอยพระพุทธรูปที่พระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	๔๔
๓๒	รอยพระพุทธรูปจำหลักไม้ วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี.....	๔๕
๓๓	ด้านหลังของรอยพระพุทธรูปจำหลักไม้ วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี.....	๔๖
๓๔	รูปยักษ์แบกที่ฐานพระปรางค์ วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	๔๖
๓๕	รอยพระพุทธรูปที่วัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	๔๗
๓๖	รอยพระพุทธรูปที่วัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	๔๘
๓๗	ส่วนฐานของรอยพระพุทธรูปที่วัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	๔๙
๓๘	ลายกรวยเชิง ปรางค์วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก.....	๔๙
๓๙	รูปปราสาทซ้อนชั้น บนรอยพระพุทธรูปที่วัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา...	๕๐
๔๐	รอยพระพุทธรูปที่วิหารน้อย วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย.....	๕๒
๔๑	ภาพลายเส้นของรอยพระพุทธรูปที่วิหารน้อย วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย.....	๕๒
๔๒	รอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระภุชงค์พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ.....	๕๓
๔๓	ลายมณฑลรูปพระแสงหอกบนรอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระภุชงค์ สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ.....	๕๔
๔๔	ลายมณฑลรูปกิณทรบนรอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระภุชงค์ สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ.....	๕๔
๔๕	ลายมณฑลรูปพระแท่นที่ประทับหรือบัลลังก์แก้วบนรอยพระพุทธรูป บนแผ่นพระภุชงค์สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ.....	๕๕
๔๖	ลายมณฑลรูปเขาพระสุเมรุบนรอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระภุชงค์ สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ.....	๕๕
๔๗	ผ้าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร....	๕๘
๔๘	ผ้าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร....	๕๘

ภาพที่	หน้า
๔๙ บริเวณสันพระบาทของพระพุทธรูปไสยาสน์ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร.....	๕๙
๕๐ ฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ที่วัดโปรดเกศเชษฐาราม จังหวัดสมุทรปราการ.....	๖๐
๕๑ ลายมงคลรูปมหาทวิปบนฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ที่วัดโปรดเกศเชษฐาราม จังหวัดสมุทรปราการ.....	๖๑
๕๒ รอยพระพุทธรูปบาทบนตู้พระธรรมลายรดน้ำ.....	๖๒
๕๓ รอยพระพุทธรูปบาทบนตู้พระธรรมลายรดน้ำ.....	๖๓
๕๔ ลายรูปพระจักรพรรดิแก้วพร้อมเหล่าบริวาร บนรอยพระพุทธรูปบาท บนตู้พระธรรมลายรดน้ำ.....	๖๔
๕๕ ลายรูปบัลลังก์แก้วบนรอยพระพุทธรูปบาทบนตู้พระธรรมลายรดน้ำ.....	๖๕
๕๖ ลายรูปมังกรบนรอยพระพุทธรูปบาทบนตู้พระธรรมลายรด.....	๖๕
๕๗ ภาพลายเส้นรูปปราสาทบนรอยพระพุทธรูปบาทที่วิหารน้อย วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย.....	๖๗
๕๘ ภาพลายเส้นรูปปราสาทบนรอยพระพุทธรูปบาทภายในอุโมงค์ของ มณฑปที่วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย.....	๖๘
๕๙ ภาพลายเส้นรูปปราสาทบนรอยพระพุทธรูปบาทที่วัดเขานางทอง เมืองบางพาน จังหวัดกำแพงเพชร.....	๖๘
๖๐ ลายมงคลรูปปราสาท บนรอยพระพุทธรูปบาทที่วัดเขาเชิงศิรี ศรีสัชกาลัย จังหวัดสุโขทัย.....	๖๙
๖๑ ลายมงคลรูปเต่าบนรอยพระพุทธรูปบาทวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร.....	๗๒

บทที่ ๑

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา (Statement and significance of the problem)

ความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูป รวมทั้งการทำรอยพระพุทธรูปจำลองเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศอินเดีย หลักฐานทางวรรณคดีที่เก่าที่สุดคือปุณฺโณวาทสูตร ในอรรถกถาของพระสุตตันตปิฎกมัชฌิมนิกายที่กล่าวถึงสถานที่ ๒ แห่งที่พระพุทธรูปเจ้าทรงทิ้งรอยพระบาทไว้ คือริมฝั่งแม่น้ำนันทมา และบนภูเขาสัจจพันธ์คีรี^๑ หลักฐานทางศิลปกรรมเกี่ยวกับการบูชารอยพระพุทธรูปมีพบอยู่ในประเทศอินเดียมาตั้งแต่สมัยอินเดียโบราณ

โดยรอยพระพุทธรูปที่พบมีเจตนาในการจำลองเป็นรูปของฝ่าพระบาทสำหรับเคารพบูชาแทนพระพุทธรูปเจ้า ซึ่งสอดคล้องกับประเพณีของอินเดียที่จะทำความเคารพบุคคลที่พึงเคารพบูชาที่เท้า หรือโดยการแตะต้องละอองเท้าของบุคคลนั้นๆ^๒

รอยพระพุทธรูปที่ทำขึ้นในอินเดียโดยทั่วไปมักเป็นพระบาทคู่ และมักจะพบร่วมกับสัญลักษณ์มงคลอื่นๆ แรกเริ่มจะมีเพียงหนึ่งสัญลักษณ์ เช่น ธรรมจักร ต่อมามักทำร่วมกับหลายสัญลักษณ์มากขึ้น มีการจัดวางลายมงคลอยู่อย่างไม่เป็นระเบียบหรือมีแบบแผนแต่อย่างใด

ลักษณะการทำรอยพระพุทธรูปในประเทศอินเดีย ได้ส่งอิทธิพลให้แก่การทำรอยพระพุทธรูปที่ประเทศลังกาในช่วงแรกด้วย ซึ่งต่อมาได้มีการดัดแปลงลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปให้เหลือเพียงธรรมจักรที่มีเสาดั่งอยู่ตรงกึ่งกลางระหว่างรอยพระพุทธรูปคู่

เห็นได้ว่าการทำรอยพระพุทธรูปในประเทศอินเดียและลังกา ยังไม่มีระบบในการจัดวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปที่เป็นแบบแผน อาจเกิดจากลายมงคลที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรูปมีเพียงไม่กี่ลาย โดยการทำลายมงคลครบทั้ง ๑๐๘ ประการบนรอยพระพุทธรูปนั้น มีขึ้นเป็นครั้งแรกบนรอยพระพุทธรูปในศิลปะพุกาม ประเทศพม่า

^๑ นันทนา ชูติวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ : ด่านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๓๓), ๑๑.

^๒ พระยาอนุমানราชชนน, ประเพณีเนื่องในการเกิด และประเพณีเนื่องในการตาย (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๓), ๑๑๖.

รอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะพุกามที่มีการประดับสัญลักษณ์มงคลครบทั้ง ๑๐๘ ประการ มีอยู่ ๔ รอยคือ รอยพระพุทธรูปบาทที่เจดีย์โลกนันทะ (Lokananda) ที่ชเวชิกอน (Shwezigon) ที่โลกะเทียกพัน (Lokahteikpan) และที่เทียนมาลี (Theinmazi)^๓

การจัดวางสัญลักษณ์มงคล ๑๐๘ ประการของรอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะพุกาม จะจัดวางอยู่ในตารางเต็มฝ่าพระบาท เว้นที่ตรงกลางสำหรับธรรมจักรหรือดอกบัว ระบบในการวางสัญลักษณ์มงคล จะเรียงจากแถวบนตรงหัวแม่เท้า ไปตามแนวอนจนสุดความกว้างของรอยพระพุทธรูปบาท และไล่ลงข้างล่าง วนลงสู่แนวสันเท้า หรือเข้าหาจุดศูนย์กลาง โดยเรียงลำดับสัญลักษณ์ จากสัญลักษณ์ที่มีความสำคัญหรือความหมายน้อยไปหามาก กล่าวคือ การจัดวางสัญลักษณ์มงคลจะเริ่มจากสัญลักษณ์ที่แสดงถึงสถานที่หรือสิ่งของในโลกมนุษย์ เช่น สัญลักษณ์ที่สื่อถึงความเป็นมงคล ความอุดมสมบูรณ์ หรือความสูงศักดิ์ มีฐานันดร เป็นต้น ถัดไปเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงความเป็นภพภูมิ หรือสถานที่ตามความเชื่อเรื่องคติจักรวาล เช่น ทวีปทั้ง ๔ รูปภูเขาทั้ง ๗ และมหาสมุทรทั้ง ๗ ต่อด้วย ลายที่เป็นรูปสัตว์ป่าหิมพานต์ ส่วนรอบในสุดที่อยู่ล้อมรอบธรรมจักรหรือดอกบัว จะเป็นรูปปราสาท อันหมายถึงเทวโลก และพรหมโลก ตามลำดับ

รอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะพุกาม อาจสร้างขึ้นตามคัมภีร์ชินลังการฎีกา ที่แต่งขึ้นโดยพระธรรมทัตในพุทธศตวรรษที่ ๑๔ เป็นคัมภีร์แรกที่มีการกล่าวถึงลายมงคลในพระพุทธรูปบาทว่ามี ๑๐๘ อย่าง^๔ และน่าจะส่งอิทธิพลให้กับการทำรอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะสุโขทัย ซึ่งจัดเป็นรอยพระพุทธรูปบาทที่มีลายมงคลครบทั้ง ๑๐๘ ประการ จัดวางอย่างเป็นระบบในลักษณะเดียวกับรอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะพุกามเช่นเดียวกัน

นอกจากนี้ ในศิลปะสุโขทัยยังพบว่ามีการทำรอยพระพุทธรูปบาทที่มีการจัดวางสัญลักษณ์มงคลในลักษณะอื่นๆ อีก ๒ ระบบ คือ จัดวางลายมงคลจนเต็มฝ่าพระบาท โดยแสดงลายมงคลในลักษณะภาพรวมของจักรวาลในมิติแนวตั้ง และจัดวางลายมงคลในตารางเรียงเป็นวงกลมอยู่ตรงกลางฝ่าพระบาท

โดยการจัดวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปบาทใน ๒ ระบบหลัง ได้มีการทำสืบเนื่องต่อไปในศิลปะอยุธยา ล้านนา และรัตนโกสินทร์ ในขณะที่ระบบแรกซึ่งรับอิทธิพลมาจากรอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะพุกามกลับไม่มีการทำสืบต่อ

^๓ รอยพระพุทธรูปบาทที่เจดีย์โลกนันทะ (Lokananda) และที่ชเวชิกอน (Shwezigon) สลักจากหิน ในขณะที่รอยพระพุทธรูปบาทที่โลกะเทียกพัน (Lokahteikpan) และที่เทียนมาลี (Theinmazi) เป็นจิตรกรรมฝาผนัง จาก H.Gordon Luce, Old Burma Early Pagan (New York : J.J. Auguslin, 1969-1970), 78-79.

^๔ สินชัย กระบวนแสง, “รอยพระพุทธรูปบาทที่มีลายสัญลักษณ์,” โลกประวัติศาสตร์ ๓, ๑ (มกราคม - มีนาคม, ๒๕๔๐) : ๓๗.

การจัดวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในช่วงหลังจากนั้น มีลักษณะที่หลากหลาย สามารถจำแนกระบบในการจัดวางลายมงคลได้เป็น ๓ ระบบใหญ่ คือ การจัดวางลายมงคลบนเต็มฝ่าพระบาท โดยแสดงลายมงคลในลักษณะภาพรวมของจักรวาลในมิติแนวตั้ง การจัดวางลายมงคลในตารางเรียงเป็นวงประกอบอยู่ตรงกลางฝ่าพระบาท รวมทั้งการนำ ๒ ลักษณะมาผสมกันคือจัดวางลายมงคลในตารางเรียงเป็นวงกลมอยู่ตรงกลางฝ่าพระบาท ประกอบกับการจัดวางลายมงคลล้อมรอบบนเต็มฝ่าพระบาท

จากการศึกษางานวิจัยเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยที่ผ่านมา ตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ นั้น พบว่ามีเพียงการจัดจำแนกระบบในการจัดวางลายมงคลอย่างคร่าวๆ ในส่วนของเรื่องกำหนดอายุของรอยพระพุทธรูปที่ไม่มีหลักฐานเอกสารระบุปีที่สร้างชัดเจน ก็ยังเป็นไปอย่างคลุมเครือ และค่อนข้างขัดแย้งกัน อีกทั้งยังไม่มีผู้ทำการวิจัยเกี่ยวกับแนวคิดหรือปัจจัยอื่นๆ ที่อาจเกี่ยวข้องกับการจัดวางระบบลายมงคลที่แตกต่างกันออกไป เพียงแต่ทำการศึกษารอยพระพุทธรูปที่มีความเกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์อย่างไรเท่านั้น

ดังนั้น การศึกษาระบบการจัดวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปอย่างละเอียด ประกอบกับรูปแบบของลายมงคลที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรูป นอกจากจะช่วยให้ในเรื่องของการกำหนดอายุของรอยพระพุทธรูปแต่ละรอยให้มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น ยังอาจช่วยให้ทราบถึงแนวคิดหรือปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการทำระบบในการจัดวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปที่ต่างออกไปได้อีกด้วย

ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา (Goal and Objective)

๑. เพื่อศึกษาระบบในการจัดวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ว่าอาจเกี่ยวข้องกับแนวคิดการสร้างเสริมพระราชอำนาจของกษัตริย์หรือไม่ อย่างไร

๒. เพื่อใช้ระบบการจัดวางลายมงคลในการกำหนดอายุรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ให้มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น

๓. เพื่อกระตุ้นให้เกิดการศึกษารอยพระพุทธรูปประเด็นใหม่ๆ

สมมติฐานของการศึกษา (Hypothesis to be tested)

ระบบในการจัดวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดควรเป็นระบบที่มีความคล้ายคลึงกับศิลปะพุทธรูปมากที่สุด คือ มีการจัดวางลายมงคลอยู่ในตารางเต็มฝ่าพระบาท เว้นที่ตรงกลางสำหรับธรรมจักรหรือดอกบัว ระบบในการวางลายมงคล จะเรียงจากแถวบนตรงหัวแม่เท้า ไปตามแนวนอนจนสุดความกว้างของรอยพระพุทธรูป และไล่ลง

ข้างล่าง วนลงสู่แนวสันเท้าหรือเข้าหาจุดศูนย์กลาง โดยระบบดังกล่าวนี้ น่าจะมีอายุอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐

และในระยะเวลาไล่เลี่ยกัน ได้ปรากฏระบบในการจัดวางลายมณฑลจนเต็มฝ่าพระบาท โดยแสดงลายมณฑลในลักษณะภาพรวมของจักรวาลในมิติแนวตั้ง สันนิษฐานว่าน่าจะมีอายุไล่เลี่ยกันกับระบบแรก เพราะพบบนรอยพระพุทธรูปที่วิหารน้อย วัดศรีชุม หากสร้างขึ้นในระยะเวลาอันใกล้เคียงกับตัวสถาปัตยกรรม ประกอบกับลายมณฑลที่แสดงถึงชั้นพรหมโลกและเทวโลกยังคงเป็นรูปปราสาท ซึ่งเป็นลักษณะที่ใกล้เคียงกับศิลปะขอมอยู่ ดังนั้นระบบนี้น่าจะปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ หรือหลังจากนี้เพียงเล็กน้อย โดยรอยพระพุทธรูปในสมัยหลังได้มีการทำระบบดังกล่าวเช่นเดียวกัน แต่ลักษณะของลายได้มีพัฒนาการไกลออกไป ที่เห็นได้ชัดคือ ลายมณฑลรูปพรหมโลกและเทวโลกปรากฏเป็นรูปบุคคลขึ้น และในชั้นหลังก็มีปรากฏรูปเขาพระสุเมรุขึ้นมาอยู่บริเวณกึ่งกลางฝ่าพระบาท ลักษณะดังกล่าวน่าจะมีขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๓ – ๒๔ แล้ว

ต่อมาได้เกิดระบบในการจัดวางลายมณฑลในตารางเรียงเป็นวงกลมอยู่ตรงกลางฝ่าพระบาท พบที่รอยพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร รอยพระพุทธรูปจำหลักไม้ ที่วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี และรอยพระพุทธรูปที่วัดพระราม เป็นต้น จากรูปแบบและลักษณะของลายมณฑล ระบบดังกล่าวน่าจะเกิดขึ้นหลัง ๒ ระบบแรก คือช่วงหลังจากต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ลงมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๑

ในเวลาต่อมาได้มีการนำลักษณะการจัดวางลายมณฑลหลายลักษณะมาผสมกันคือ มีการจัดวางลายมณฑลในตารางเรียงเป็นวงกลมอยู่ตรงกลางฝ่าพระบาท ประกอบกับการจัดวางลายมณฑลล้อมรอบจนเต็มฝ่าพระบาท ปรากฏบนรอยพระพุทธรูปที่วัดวรโพธิ์ สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าทรงธรรม ราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๒^๕

นอกจาก ๔ ระบบที่กล่าวมา ยังมีการจัดวางลายมณฑลอีกหลายลักษณะ ซึ่งได้มีการปรับเปลี่ยนการจัดวางจาก ๔ ระบบ จนมีพัฒนาการต่างออกไป สันนิษฐานว่าช่วงแห่งการปรับเปลี่ยนการจัดวางลายมณฑลบ่อยครั้งนี้ น่าจะอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๓ จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ก่อนที่จะมาลงตัวบนรอยพระพุทธรูปในสมัยรัตนโกสินทร์

ขอบเขตของการศึกษา (Scope or delimitation of the study)

ศึกษาวิเคราะห์เฉพาะรอยพระพุทธรูปที่มีการจัดวางลายมณฑล ๑๐๘ ประการ ที่พบในประเทศไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ โดยจะศึกษาการจัดวางลาย

^๕ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๙), ๕๑.

มงคลบนรอยพระพุทธรูปที่พบในประเทศอินเดีย ประเทศลังกา และประเทศพม่าอย่างสังเขป เพื่อนำมาใช้ประกอบในการวิเคราะห์บางส่วนด้วย

ขั้นตอนการศึกษา (Process of the study)

๑. ค้นคว้าและรวบรวมผลการศึกษาที่ผ่านมาเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปที่พบในประเทศไทย
๒. ศึกษาเกี่ยวกับลายมงคลที่จัดวางบนรอยพระพุทธรูป และระบบในการจัดวางลายมงคลดังกล่าวบนรอยพระพุทธรูปทั้งที่พบในประเทศไทย ประเทศอินเดีย ประเทศลังกา และประเทศพม่า
๓. ศึกษาข้อมูลทางเอกสารที่เกี่ยวข้องกับรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๔
๔. วิเคราะห์ระบบการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ประกอบกับรูปแบบของลายมงคล และเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง เช่น จารึกและพงศาวดาร เป็นต้น เพื่อใช้ในการกำหนดอายุและเพื่อทราบถึงแนวคิดหรือปัจจัยอื่นที่อาจเกี่ยวข้องกับการปรับเปลี่ยนระบบการจัดวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป
๕. นำเสนอข้อมูลและสรุปผลการศึกษา

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑. ทราบถึงระบบในการจัดวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย ว่ามีรูปแบบ ที่มา หรือมีความแตกต่างกันในแต่ละสมัย แต่ละรอยพระพุทธรูปอย่างไร
๒. ทำให้สามารถกำหนดอายุของรอยพระพุทธรูปที่ไม่มีจารึกหรือเอกสารระบุปีที่สร้างได้
๓. ทราบถึงแนวคิด หรือปัจจัยอื่นๆ ที่อาจมีส่วนให้เกิดการจัดวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยให้มีลักษณะแตกต่างกัน

ระยะเวลาที่ใช้ในการวิจัย

พฤษภาคม ๒๕๕๒ – ตุลาคม ๒๕๕๓

แหล่งข้อมูล

๑. เอกสารขั้นต้นและเอกสารชี้ร่องจากแหล่งค้นคว้าต่อไปนี้
 - ๑.๑ หอสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตวังท่าพระ
 - ๑.๒ หอสมุดแห่งชาติ
 - ๑.๓ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

๒. รอยพระพุทธรูปในประเทศไทยที่มีการจัดวางลายมงคล ๑๐๘ ประการ ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ อาทิเช่น

รอยพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย ตัวอย่างเช่น รอยพระพุทธรูปภายในอุโมงค์ของมณฑป และรอยพระพุทธรูปที่วิหารน้อย วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย รอยพระพุทธรูปที่วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย รอยพระพุทธรูปที่วัดเขานางทอง เมืองบางพาน จังหวัดกำแพงเพชร รอยพระพุทธรูปที่วัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร เป็นต้น

รอยพระพุทธรูปสมัยอยุธยา ตัวอย่างเช่น รอยพระพุทธรูปจำหลักไม้ วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี รอยพระพุทธรูปที่วัดวรโพธิ์ พระนครศรีอยุธยา รอยพระพุทธรูปที่วัดศาลาปูน พระนครศรีอยุธยา รอยพระพุทธรูปที่วัดไก่อ่เตี้ย พระนครศรีอยุธยา และภาพลายเส้น รอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระบฏ ที่พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงส่งไปถวายกษัตริย์ลังกา เป็นต้น

รอยพระพุทธรูปสมัยรัตนโกสินทร์ ตัวอย่างเช่น รอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปไสยาสน์ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร และรอยพระพุทธรูปที่วัดโปรดเกศเชษฐาราม จังหวัดสมุทรปราการ เป็นต้น

อุปกรณ์ที่ใช้ในการค้นคว้า

อุปกรณ์ที่ใช้ในการศึกษาทั่วไปและอุปกรณ์บันทึกภาพ

ค่าใช้จ่ายทั้งหมดในการวิจัย (โดยประมาณ)

ค่าพิมพ์เผยแพร่รายงาน	๕,๐๐๐	บาท
ค่าใช้จ่ายอื่นๆ	๑๐,๐๐๐	บาท
รวมเป็นเงินทั้งสิ้น	๑๕,๐๐๐	บาท

การนำเสนอผลการศึกษา

จัดทำเอกสารเป็นรูปเล่มตามแบบการจัดพิมพ์สารนิพนธ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. ๒๕๕๒

บรรณานุกรมเลือกสรร

กรมศิลปากร. ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑. กรุงเทพฯ : ศุภสภา, ๒๕๑๕.

- เป็นการรวบรวมจารึกสมัยสุโขทัย ที่มีเนื้อความเกี่ยวกับอิทธิพลของพุทธศาสนาแบบเถรวาทลังกาวงศ์ที่เข้ามาสู่ประเทศไทยและพม่า ในสมัยของพระมหากษัตริย์ราชธานีไทย รวมถึงการประดิษฐ์ฐานรอยพระพุทธรูปขึ้นในรัชสมัยของพระองค์

กรมศิลปากร. กองพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ. พุทธบาทลักษณะ และรอยพระพุทธรบาทในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : บริษัท พิริสเกล จำกัด, ๒๕๓๖.

- ศึกษาคติความเชื่อในการสร้างรอยพระพุทธรบาท และการเคารพบูชารอยพระพุทธรบาท ตั้งแต่ในประเทศอินเดีย ลังกา พม่า และไทย และศึกษาลายมงคล ๑๐๘ ประการบนรอยพระพุทธรบาทว่ามีความหมายและรูปแบบอย่างไร และมีการจัดวางอย่างไรบนรอยพระพุทธรบาทในแต่ละสมัยอย่างกว้างๆ

ตำราฐานภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ตำนานเรื่องพระพุทธรบาท อธิบายเรื่องพระบาท นีราศพระบาท และลิลิตทศพร. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรประเสริฐ, ๒๕๑๑.

- อธิบายถึงตำนานการค้นพบและการสถาปนารอยพระพุทธรบาทที่เขาสวรรณบรรพตเมืองสระบุรีในสมัยพระเจ้าทรงธรรม การบูรณปฏิสังขรณ์ในรัชสมัยต่อมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ และยังคงกล่าวถึงคติความเชื่อของการเคารพบูชารอยพระพุทธรบาทว่ามีมูลเหตุมาจากสองคติต่างกัน คือ คติของชาวอินเดียและชาวลังกา

ที่ระลึกพระราชพิธียกฉัตรมงคลและสมโภชพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๒.

- มีการรวบรวมคติความเชื่อในการสร้างรอยพระพุทธรบาท รูปแบบของรอยพระพุทธรบาทที่มีการพบในประเทศไทย และเอกสารทางประวัติศาสตร์ เช่น จารึก และพงศาวดารที่เกี่ยวข้องกับรอยพระพุทธรบาทในประเทศไทย ตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยา มาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

นันทนา ชุตินวงศ์. รอยพระพุทธรบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์. กรุงเทพฯ : สำนักวิชาการพิมพ์, ๒๕๓๓.

- ศึกษาคติความเชื่อในการสร้างรอยพระพุทธรบาท และการเคารพบูชารอยพระพุทธรบาท ตั้งแต่ในประเทศอินเดีย ลังกา พม่า และไทย รวมทั้งทำการจำแนกระบบในการจัดวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาท และกำหนดอายุของรอยพระพุทธรบาทอย่างคร่าวๆ

บรรลือ ขอรวมเดช. “รูปแบบศิลปะบนแผ่นภาพจารึกลายเส้นเรื่องชาดกของวัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๓.

- ศึกษาารูปแบบศิลปะบนแผ่นภาพจารึกลายเส้นเรื่องชาดกภายในอุโมงค์วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย โดยมีการจำแนกรูปแบบและประเภทของลวดลาย ซึ่งได้มีการกล่าวเปรียบเทียบกับภาพลายเส้นเทวดาที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรูปที่วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย รอยพระพุทธรูปที่วัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร และรอยพระพุทธรูปที่วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา ด้วย

รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล. “วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๙.

- ศึกษาวิวัฒนาการของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย โดยใช้ระบบในการจัดวางลายมงคลและรอยพระพุทธรูปที่สามารถระบุปีที่สร้างได้ชัดเจนเป็นปัจจัยหลักในการกำหนดอายุประกอบกับหลักฐานทางเอกสารประวัติศาสตร์ และใช้วิวัฒนาการดังกล่าวมาจัดวิวัฒนาการของรูปแบบของลายมงคลที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรูปอีกทีหนึ่ง รวมทั้งมีการกล่าวถึงคติการสร้างรอยพระพุทธรูปในสมัยสุโขทัยและอยุธยาด้วย

สันติ เล็กสุขุม. ลวดลายปูนปั้นแบบอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. ๒๑๗๒ - ๒๓๑๐). กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๒.

- ศึกษาถึงวิวัฒนาการของลวดลายปูนปั้นแบบอยุธยาตอนปลาย โดยใช้จากหลักฐานที่ปรากฏในงานศิลปกรรมหลายประเภท อาทิเช่น ลวดลายปูนปั้นที่ประดับเจดีย์ทรงปราสาท ฐานชุกชี หน้าบันพระอุโบสถหรือพระวิหาร เป็นต้น

สุธนา เกตุอร่าม. “การสร้างรอยพระพุทธรูปสมัยพญาลิไท.” สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๓.

- ศึกษาคติการสร้างรอยพระพุทธรูปในประเทศอินเดีย ลังกา และพม่า และศึกษาคติการสร้างรอยพระพุทธรูปในสมัยพญาลิไท โดยศึกษาจากจารึก ลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่ตั้งหรือที่ที่ค้นพบรอยพระพุทธรูป และเอกสารทางประวัติศาสตร์เป็นหลัก ว่าอาจมีนัยยะที่เกี่ยวข้องกับทางการเมืองก็เป็นได้

สำนักกราชเลขาธิการ. มงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธรูป. กรุงเทพฯ : หจก. อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๐.

- อธิบายถึงลักษณะและที่มาของมงคล ๑๐๘ ประการบนรอยพระพุทธรูป โดยคัดลอกและแปลมาจากคัมภีร์โบลานเรื่อง พุทฺธปาถกฤษณ ที่ต้นฉบับเป็นอักษรขอม ภาษาบาลี ซึ่งจารขึ้นในปีพุทธศักราช ๒๒๙๔ รัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์

อำพล คมขำ. “แนวคิดที่เหมือนคล้ายหรือแตกต่างของรอยพระพุทธรูปในงานจิตรกรรมฝาผนังกับงานประติมากรรมสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย.” สารนิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิตสาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘.

- ศึกษาคติความเชื่อ แนวคิดและเหตุผลในการสร้างสรรค์ภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในงานจิตรกรรมฝาผนังและประติมากรรมสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย รวมทั้งศึกษาขนบธรรมเนียมประเพณี และความนิยมในการเคารพบูชารอยพระพุทธรูปสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย

บทที่ ๒

ความหมายและความสำคัญของรอยพระพุทธรูป

รอยพระพุทธรูป มีปรากฏมานานตั้งแต่ช่วงก่อนการทำพระพุทธรูป ถือเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธรูปเจ้า ถึงแม้ว่าในเวลาต่อมาจะปรากฏการทำพระพุทธรูปแล้วก็ตาม การนับถือบูชารอยพระพุทธรูปก็มิได้จางหายไป ยังคงนับถือสืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน นอกจากนี้จะเป็นสิ่งที่ระลึกแทนองค์พระพุทธรูปแล้ว ยังเป็นที่ยืนยันถึงการที่ศาสนาพุทธได้เผยแผ่เข้ามายังดินแดนนั้นๆ อีกด้วย เนื่องจากมีความเชื่อกันว่ารอยพระพุทธรูปบางรอยคือรอยที่พระพุทธรูปองค์ได้ทรงมาประทับไว้จริง

รอยพระพุทธรูปจึงถือเป็นสิ่งที่ควรเคารพบูชาตามคติศาสนาพุทธประเภท “บริโภคเจตีย์” อันหมายถึงสถานที่ที่พระพุทธรูปเจ้าเคยประทับและวัตถุอันพระองค์ได้เคยใช้สอยหรือสัมผัส เช่น ต้นโพธิ์ตรัสรู้ บาตร ไม้เท้า และเครื่องบริวารอื่น^๖

ความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูป มีปรากฏอยู่ทั่วไปทั้งในประเทศอินเดีย ศรีลังกา และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อีกด้วย

๑. คติในการสร้างรอยพระพุทธรูปในต่างประเทศ

๑.๑ คติในการสร้างรอยพระพุทธรูปในประเทศอินเดีย

คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปในประเทศอินเดียมีปรากฏหลักฐานในวรรณคดีของอินเดียที่เก่าที่สุดคือปุณณิโณวาทสูตรในอัฐกถาของพระสุตตันตปิฎกมัชฌิมาภิกขุได้กล่าวถึงสถานที่ ๒ แห่งที่พระพุทธรูปองค์ที่สร้างรอยพระบาทไว้ คือฝั่งแม่น้ำนัมมทาและบนภูเขาสังจพันธ์คีรีเพื่อประทานแก่ฤๅษีผู้ซึ่งได้เปลี่ยนศาสนามายอมรับพระพุทธธรรม^๗

และในบันทึกของพระภิกษุชาวจีน เช่น หลวงจินฟาเหียนและเหียนจ้ง ผู้ได้เข้ามาสืบพระศาสนาในอินเดียระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๐ – ๑๒ ยังได้กล่าวว่ามีการบูชารอยเท้าอันเชื่อกันว่าเป็นรอยพระบาทที่แท้จริงของพระพุทธรูปเจ้าอันได้ทรงประทับไว้หลายต่อหลายแห่งในประเทศ

^๖ ดูเพิ่มเติมใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระพุทธเจตีย์ (พระนคร : พิมพ์ครั้งที่ ๒๕๑๕), ๓ - ๗.

^๗ นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, ๙, อ้างจาก Malalasekera, Dictionary of Pali Proper Names, Vol 2 (London : n.p., 1974), 220 – 221 and C. Duroiselle, Notes sur la Geographic Apocryphe de la Birmanie, tome V (Paris : Bulletin de l'Ecole Francaise d'Exxtreme-Orient, 1905), 157-166.

อินเดีย เช่นที่เมืองนาครหระ และอุทยานะในแคว้นคันธาระ เมืองสังกิสสะและปาตลีบุตรในรัฐพิหารปัจจุบัน^๘

ส่วนหลักฐานทางศิลปกรรม มีปรากฏตั้งแต่เริ่มแรกในช่วงที่ยังไม่มีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นเป็นสิ่งแทนองค์พระพุทธรเจ้า โดยใช้รูปสัญลักษณ์อื่นแทนองค์พระพุทธรเจ้า เช่น รูปธรรมจักร ต้นโพธิ์ และบัลลังก์ เป็นต้น รวมถึงการทำรูปรอยพระบาท ซึ่งมักปรากฏอยู่ในภาพสลักเล่าเรื่องเกี่ยวกับพุทธประวัติ หรือการทำให้เป็นรูปรอยพระพุทธรบาทบนแผ่นหินขนาดใหญ่ไว้สำหรับให้คนกราบไหว้บูชาแทนองค์พระพุทธรเจ้า อันสอดคล้องกับประเพณีอินเดียที่กระทำความเคารพบุคคลที่พึงเคารพบูชาที่เท้า หรือโดยการแตะต้องละอองเท้าของท่านผู้นั้น^๙

รูปแบบของรอยพระพุทธรบาทในประเทศอินเดีย มักนิยมทำเป็นรอยพระบาทคู่ มีทั้งที่ทำเป็นรอยเว้าลงไปบนเนื้อหิน เนื่องจากต้องการจะสื่อว่าเป็นรอยที่พระพุทธรเจ้าได้เสด็จมาประทับไว้จริง เช่น รอยพระพุทธรบาทที่ตำบลติราธในกลุ่มแม่น้ำสวาต อันอยู่ในเขตแคว้นคันธาระโบราณ ปรากฏตัวอักษรแบบขโรษฐีสสมัยพุทธศตวรรษที่ ๕ - ๖ เขียนกำกับไว้ว่า “นี่คือรอยพระบาทของพระพุทธรเจ้าสากยมุนี”^{๑๐}

ภาพที่ ๑ รอยพระพุทธรบาทที่ติราธ ประเทศอินเดีย

ราวพุทธศตวรรษที่ ๕ - ๖

ที่มา : นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรบาท ในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๓๓), ๑๑.

^๘ เรื่องเดียวกัน, ๘, อ้างจาก S. Beal, Travels of Fah-Hian and Sung-Yun (London : n.p., 1964), 67, and S. Beal, Si-yu-ki (New York : n.p., 1968), 48, 90.

^๙ เรื่องเดียวกัน, ๑๑.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, อ้างจาก S. Konow, Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol, II, Part I (Calcutta : n.p., 1929), 8.

ภาพที่ ๒ รอยพระพุทธรบาทในศิลปะคันธาระ ประเทศอินเดีย
(ภาพจาก เซษฐ์ ดิงส์ชูลี)

และรอยพระพุทธรบาทที่ทำเป็นรอยนูน มีทั้งที่เป็นรูปทรงคล้ายรอยเท้ามุขย์ตาม
ธรรมชาติ มักพบในศิลปะแบบคันธาระ และรูปทรงเป็นเรขาคณิต คล้ายทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้าปลาย
มน มักพบในศิลปะแบบอมราวดี เชื่อกันว่ารอยพระพุทธรบาทรูปแบบดังกล่าวเป็นรูปจำลองฝ่าพระ
บาทของพระพุทธเจ้า ใช้เป็นสัญลักษณ์แสดงถึงพระองค์ก่อนที่จะมีการทำพระพุทธรูป

ภาพที่ ๓ รอยพระพุทธรบาทในศิลปะอมราวดี ประเทศอินเดีย
(ภาพจาก เซษฐ์ ดิงส์ชูลี)

รอยพระพุทธรูปที่พบมักมีการประดับฝาพระบาทด้วยสัญลักษณ์มงคลต่างๆ เช่น ธรรมจักร ตรีรัตน ศรีวิไล สวัสดิกะ ภัทรปิฐู ปลาคู่ สังข์ และปฐมนิคม เป็นต้น ซึ่งการจัดวางสัญลักษณ์มงคลต่างๆ จะเป็นไปอย่างไม่เป็นระเบียบและไม่สม่ำเสมอ บางรอยอาจมีไม่มีสัญลักษณ์ ในขณะที่บางรอยอาจประดับจนเต็มฝาพระบาท

ความนิยมในการใช้รูปรอยพระพุทธรูปแทนองค์พระพุทธรูปเจ้าคงเริ่มเสื่อมลงหลังจากมีการสร้างพระพุทธรูปมากขึ้น แต่ความเชื่อในการบูชารอยพระพุทธรูปน่าจะยังคงมีอยู่ต่อไปในอินเดีย ดังเห็นได้จากการทำรูปรอยพระพุทธรูปบริเวณข้างใต้ขององค์ระฆัง (อันทะ) ของสถูปที่ประดิษฐานอยู่ภายในบริเวณโบราณสถานพุทธคยา ซึ่งน่าจะเป็นการทำสัญลักษณ์ซ้อนสัญลักษณ์ เพราะสถูปก็เป็นสิ่งแสดงถึงองค์พระพุทธรูปเจ้าเช่นกัน

ภาพที่ ๔ รอยพระพุทธรูปบริเวณส่วนอันทะของสถูป
ภายในบริเวณโบราณสถานพุทธคยา ประเทศอินเดีย
(ภาพจาก เชษฐ ติงสัญชลี)

๑.๒ คติในการสร้างรอยพระพุทธรูปในประเทศศรีลังกา

คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปในประเทศศรีลังกา ปรากฏหลักฐานในพงศาวดารมหาวงศ์ซึ่งเชื่อว่าเขียนขึ้นเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๐ กล่าวว่าการบูชารอยพระบาทในประเทศศรีลังกานั้นเริ่มแต่สมัยพุทธกาล เมื่อพระพุทธองค์ได้เสด็จมาเยือนประเทศนี้ ตามคำเชิญของเหล่าพระยานาคผู้อาศัยอยู่ในแม่น้ำกัลยาณีและในโอกาสนั้นได้ทรงประทับรอยพระบาทไว้บนยอดเขาสุมณภู ซึ่งการประทับรอยพระบาทนี้เท่ากับเป็นการประกาศชัยชนะของพระพุทธเจ้าและของพระพุทธศาสนาที่มีต่อเทพเจ้าและศาสนาดั้งเดิมของเกาะลังกา อันเป็นศาสนาที่นับถือและ

เกรงกลัวปรากฏการณ์ธรรมชาติ บรรพบุรุษ และวิญญาณต่างๆ ที่เชื่อว่า มี สิ่งอยู่บนภูเขา
พื้นดิน ป่า และแม่น้ำ^{๑๑}

และมีกล่าวถึงในบันทึกของหลวงจีนฟาเหียนเมื่อมาถึงลังกา ในราวช่วงพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๐ ว่า เชื่อกันว่าพระพุทธรูปเจ้าได้ประทับรอยพระบาทไว้ ๒ แห่งในเกาะลังการอยหนึ่งอยู่บน
ภูเขาสูงและรอยที่ ๒ อยู่ทางทิศเหนือของพระนครอนุราชปุระ ซึ่งกษัตริย์องค์หนึ่งสร้างพระสถูป
เจดีย์ครอบไว้^{๑๒}

ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘ พงศาวดารจูลวงศ์เล่าว่า พระเจ้าวิชัยพาหุ
(๑๕๙๘ - ๑๖๕๓) ได้ทรงขึ้นไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏ และได้ทรงทำบุญอุทิศ
สิ่งของรวมทั้งสร้างอาคารและสิ่งก่อสร้างอื่นๆ เพื่ออำนวยความสะดวกแก่ผู้ที่มีศรัทธาไป
นมัสการ^{๑๓} พระเจ้านิสสังกมัลละ (๑๗๓๐ - ๑๗๓๙) และกษัตริย์ในสมัยหลังๆ อีกหลายพระองค์ ก็
ได้ทำกิจบุญเช่นนี้ โดยเฉพาะพระเจ้านิสสังกมัลละนั้นได้ทิ้งจารึกไว้เป็นหลักฐานบนภูเขา
ด้วย^{๑๔}

รอยพระพุทธรูปบาทบนภูเขาสุมนภูฏ มีชื่อเรียกเป็นสามัญว่า “ศรีบาท” หรือ
“ศรีบาทลัญจน” มีลักษณะเป็นรอยเว้าในพื้นหินบดยอดเขาลึกประมาณ ๑-๒ นิ้ว รูปร่างยาวมน มี
การเสริมด้วยซีเมนต์จนมีรูปร่างคล้ายรอยเท้าคน มีความยาว ๕ ฟุต ๕ นิ้ว ส่วนกว้างที่สุด ๒ ฟุต
๗ นิ้ว^{๑๕} ไม่สามารถระบุได้ว่าเป็นรอยเท้าช้างขวาหรือซ้าย

นอกจากรอยพระพุทธรูปบาทบนภูเขาสุมนภูฏแล้ว ปรากฏว่ายังมีการนิยมทำรูปจำลอง
ของรอยพระพุทธรูปบาทในประเทศศรีลังกาอีกเป็นจำนวนมาก มีทั้งที่เป็นรอยพระบาทเดี่ยวและรอย
พระบาทคู่ ซึ่งรูปแบบของรอยพระพุทธรูปบาทที่พบสามารถแบ่งออกเป็น ๒ ชนิด คือการทำเป็นรอย
เว้าลงในแผ่นหินให้มีลักษณะคล้ายรอยเท้าของมนุษย์ตามธรรมชาติ และทำเป็นรูปสลักหุ่นคล้าย
ทรงเรขาคณิตอยู่ในกรอบสี่เหลี่ยม คล้ายคลึงกับรอยพระพุทธรูปบาทในศิลปะแบบอมราวดี ประเทศ
อินเดีย

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, ๒๐.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, ๒๑, อ้างจาก S. Paranavitana, The God of Adam's Peak (Ascona :
Artibus Asiae Supplementum, 1958), 12.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, อ้างจาก S. Paranavitana, The God of Adam's Peak, 15-16.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, ๒๒, อ้างจาก E. Carpenter, From Adam's Peak to Elephanta
(London : n.p., 1921), 62-63.

ภาพที่ ๕ รอยพระพุทธรูปที่วัดอภัยคีรีในประเทศศรีลังกา

ราวพุทธศตวรรษที่ ๗ - ๘

ที่มา : นันทนา ชูติวงศ์, รอยพระพุทธรูป ในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๓๓), ๒๑.

ภาพที่ ๖ ภาพลายเส้นรอยพระพุทธรูปที่ National Museum ประเทศศรีลังกา

ราวพุทธศตวรรษที่ ๙ - ๑๐

ที่มา : นันทนา ชูติวงศ์, รอยพระพุทธรูป ในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๓๓), ๒๓.

การทำรอยพระพุทธรูปในประเทศศรีลังกา นิยมทำควบคู่ไปกับการทำพระพุทธรูปแผ่นหินสลักรูปพระพุทธรูปเช่นนี้มักมีพบเป็นชุดอยู่รอบฐานพระสถูป และรอบต้นพระศรีมหาโพธิ์ บางแผ่นตั้งอยู่บนฐานสูง และน่าจะได้ทำหน้าที่เป็นแท่นรับเครื่องบูชาไปด้วย เช่นที่มีตัวอย่างอยู่ในภาพสลักที่อาคารชุนโกณฑะ และในการปฏิบัติ ณ พุทธสถานบางแห่งในปัจจุบัน^{๑๖}

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, ๒๓.

รูปแบบของรอยพระพุทธรูปในศิลปะลังกา ในช่วงแรกจะมีการประดับด้วยสัญลักษณ์มงคลต่างๆ อย่างไม่เป็นระเบียบเช่นเดียวกับรอยพระพุทธรูปที่พบในประเทศอินเดีย ต่อมาได้วิวัฒนาการรูปแบบและการประดับให้มีลักษณะเรียบง่ายมากขึ้น คือ ไม่มีการประดับด้วยสัญลักษณ์มงคลใดๆ บนฝ่าพระบาท แต่จะปรากฏรูปฉัตรตั้งบนเสาขึ้นระหว่างฝ่าพระบาททั้งคู่ แทน

ภาพที่ ๗ รอยพระพุทธรูปที่อนุสาวรีย์ ประเทศศรีลังกา

ราวพุทธศตวรรษที่ ๙ - ๑๐

ที่มา : นันทนา ชูติวงศ์, รอยพระพุทธรูป ในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๓๓), ๒๕.

๑.๓ คติในการสร้างรอยพระพุทธรูปในประเทศพม่า

ในประเทศพม่า ปัจจุบันมีความเชื่อว่าพระพุทธรูปเจ้าได้ประทานรอยพระพุทธรูปไว้ให้แก่โลก ๓ รอยด้วยกัน ๒ รอยแรกประทานให้แก่ฤๅษีและพระยานาคบนฝั่งแม่น้ำนันทาซึ่งเชื่อว่าอยู่ในประเทศพม่า และรอยพระพุทธรูปทั้ง ๒ รอยนี้เชื่อกันว่าอยู่ในเขตโบราณสถานชื่อ ชะเวเสตต่อ ตำบลสาคุ อำเภอมินบู ส่วนรอยที่ ๓ นั้นเชื่อว่าอยู่ในเกาะลังกา^{๑๗}

ตำนานท้องถิ่นของพม่าเองอ้างว่ารอยพระพุทธรูปที่ชะเวเสตต่อนี้บูชากันมาแล้วแต่สมัยเมืองพุกาม คือราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘ และยังบูชากันสืบต่อมาจนราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เป็นอย่างน้อย แต่ได้ถูกทิ้งร้างและลี้มเลือนไปในสมัยต่อมาที่พม่าแตกแยกออกเป็นหลายฝ่าย มีการสู้รบชิงอำนาจและอพยพกวาดต้อนผู้คนจากเมืองหนึ่งสู่อีกเมืองหนึ่ง มาพบใหม่ใน พ.ศ. ๒๑๘๑ รัชกาลพระเจ้าสาธุ (๒๑๗๒ - ๒๑๘๑) แห่งอังวะ ที่เชื่อกันว่าเป็นรอยพระพุทธรูปนี้ รอย

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, ๓๑, อ้างจาก U Mya, A Note on the Buddha's Foot-Prints in Burma (Delhi : Archaeological Survey of India, 1930-1934), 320-321.

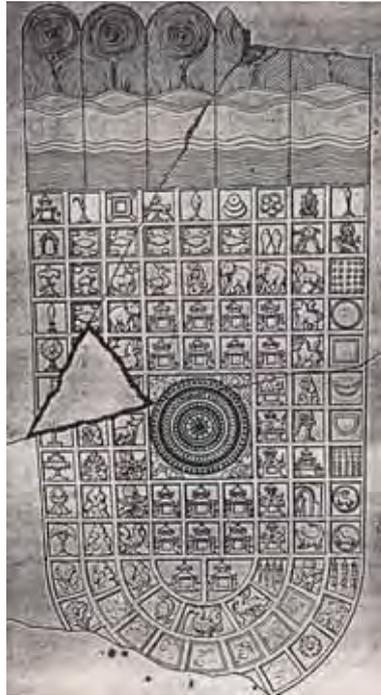
หนึ่งอยู่บนภูเขาที่ชะเวเสตต่อ อีกรอยหนึ่งอยู่ที่เชิงเขาริมลำธาร รอยที่อยู่บนภูเขา ขณะนี้มีสถูปครอบอยู่ ส่วนรอยที่เชิงเขาเป็นรอยเว้าลงไปในพื้นที่ริมลำธาร ลักษณะเป็นรูปไข่ ยาว ๕ ฟุต ๙ นิ้ว กว้าง ๔ ฟุต ๒ นิ้ว ชาวพม่าเชื่อว่ารอยทั้ง ๒ นี้เป็นรอยประทับของพระบาทข้างซ้ายของพระพุทธเจ้า

หลักฐานทางโบราณคดีที่เก่าที่สุดเกี่ยวกับการทำรูปพระบาทในประเทศพม่ามีอายุอยู่ในสมัยเมืองพุกาม พบรูปพระบาทปรากฏอยู่บนแผ่นหินในบริเวณสถูปที่สำคัญ และในงานจิตรกรรม ภายในพุทธสถานหลายแห่งที่พุกาม ความแพร่หลายของคติการบูชารูปพระบาทที่พบในพม่าสมัยนี้คงจะได้รับแรงบันดาลใจจากการติดต่อกับศรีลังกาสมัยโปลอนนารูวะ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ – ๑๘ รูปพระบาทสลักหินที่เก่าที่สุดในพม่าพบที่สถูปโลกะนั้นตะ และชเวชิกอน มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๗

โดยศิลปะพุกามนับเป็นศิลปะแรกสุดที่มีการนำสัญลักษณ์มงคลทั้ง ๑๐๘ ประการมาประดับบนรอยพระพุทธรูป ต่างกับรอยพระพุทธรูปที่มีอายุเก่ากว่า ทั้งในศิลปะอินเดียและศิลปะลังกา ที่เป็นเพียงการเอาสัญลักษณ์มงคลต่างๆ มาประดับไว้อย่างไม่เป็นระเบียบเพียงไม่กี่สัญลักษณ์เท่านั้น (ซึ่งในที่นี้จะขอกล่าวอย่างละเอียดเนื่องจากรอยพระพุทธรูปในศิลปะพุกามได้ส่งอิทธิพลให้กับระบบในการจัดวางสัญลักษณ์มงคล ๑๐๘ ประการ บนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย)

รอยพระพุทธรูปในศิลปะพุกามที่มีการประดับสัญลักษณ์มงคลครบทั้ง ๑๐๘ ประการ มีอยู่ ๔ รอยคือ รอยพระพุทธรูปที่เจดีย์โลกนั้นตะ (Lokananda) ที่ชเวชิกอน (Shwezigon) ที่โลกะเทียกพัน (Lokahteikpan) และที่เทียนมาลี (Theinmazi)^{๑๔}

^{๑๔} รอยพระพุทธรูปที่เจดีย์โลกนั้นตะ (Lokananda) และที่ชเวชิกอน (Shwezigon) สลักจากหิน ในขณะที่รอยพระพุทธรูปที่โลกะเทียกพัน (Lokahteikpan) และที่เทียนมาลี (Theinmazi) เป็นจิตรกรรมฝาผนัง อ้างจาก H.Gordon Luce, Old Burma Early Pagan, 78-79.

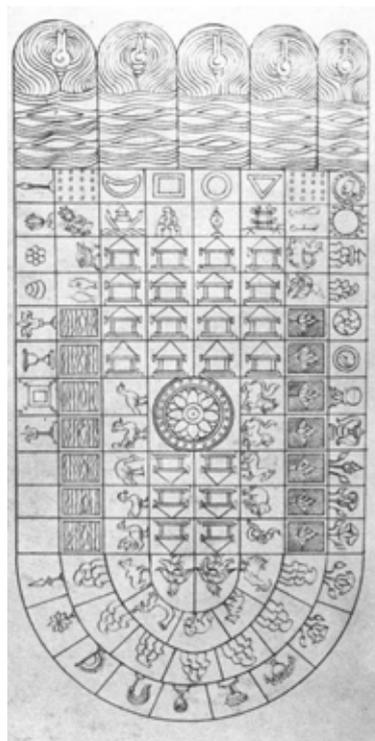
ภาพที่ ๘ ภาพลายเส้นของรอยพระพุทธรบาทที่เจดีย์โลกะนันทะ (Lokananda) ศิลปะพุกาม
ที่มา : H.Gordon Luce, Old Burma Early Pagan (New York : J.J. Auguslin, 1969 – 1970), 92.

ภาพที่ ๙ ภาพลายเส้นของรอยพระพุทธรบาทที่ชะเวซิกอน (Shwezigon) ศิลปะพุกาม
ที่มา : H.Gordon Luce, Old Burma Early Pagan (New York : J.J. Auguslin, 1969 – 1970), 93.

ภาพที่ ๑๐ ภาพลายเส้นของรอยพระพุทธรบาทที่โลกะเทียกพัน (Lokahteikpan) ศิลปะพุกาม
ที่มา : H.Gordon Luce, Old Burma Early Pagan (New York : J.J. Auguslin, 1969 – 1970), 93.

ภาพที่ ๑๑ ภาพลายเส้นของรอยพระพุทธรบาทที่เทียนมาสี (Theinmazi) ศิลปะพุกาม
ที่มา : H.Gordon Luce, Old Burma Early Pagan (New York : J.J. Auguslin, 1969 – 1970), 93.

รอยพระพุทธรูปทั้ง ๔ รอย มีลักษณะของพระบาทคล้ายรูปทรงเรขาคณิต คือเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าปลายมน ปลายด้านหนึ่งมีนิ้วพระหัตถ์ทั้งห้า การจัดวางสัญลักษณ์มงคล ๑๐๘ ประการของรอยพระพุทธรูปในศิลปะพุกาม จะจัดวางอยู่ในตารางเต็มฝ่าพระบาท เว้นที่ตรงกลางสำหรับธรรมจักรหรือดอกบัว ระบบในการวางสัญลักษณ์มงคล จะเรียงจากแถวบนตรงหัวแม่เท้า ไปตามแนวนอนจนสุดความกว้างของรอยพระพุทธรูป และไล่ลงข้างล่าง วนลงสู่แนวสันเท้า หรือเข้าหาจุดศูนย์กลาง โดยเรียงลำดับสัญลักษณ์จากสัญลักษณ์ที่มีความสำคัญหรือความหมายน้อยไปหามาก กล่าวคือ การจัดวางสัญลักษณ์มงคลจะเริ่มจากสัญลักษณ์ที่แสดงถึงสถานที่หรือสิ่งของในโลกมนุษย์ เช่น สัญลักษณ์ที่สื่อถึงความเป็นมงคล ความอุดมสมบูรณ์ หรือความสูงศักดิ์ มีฐานันดร เป็นต้น ถัดไปเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงความเป็นภพภูมิ หรือสถานที่ตามความเชื่อเรื่องคติจักรวาล เช่น ทวีปทั้ง ๔ รูปภูเขาทั้ง ๗ และมหาสมุทรทั้ง ๗ ต่อด้วยลายที่เป็นรูปสัตว์ป่าหิมพานต์ ส่วนรอบในสุดที่อยู่ล้อมรอบธรรมจักรหรือดอกบัว จะเป็นรูปปราสาทอันหมายถึงเทวโลก และพรหมโลก ตามลำดับ

รอยพระพุทธรูปทั้ง ๔ รอย มีการจัดวางสัญลักษณ์มงคลที่คล้ายคลึงกันมาก ทั้งนี้ อาจมีการจัดวางสัญลักษณ์มงคลบางสัญลักษณ์สลับกัน และต่างกันเล็กน้อยที่รอยพระพุทธรูปที่เทียนมาซี (Theinmazi) ซึ่งจะเรียงสัญลักษณ์โดยการเริ่มที่สัญลักษณ์แรกที่อยู่ริมสุดตรงพระอังคฺฐ (หัวแม่เท้า) แล้วไล่ลงมาตามแนวดิ่ง จากนั้นจึงค่อยๆ วนเข้าหาจุดศูนย์กลางดังเช่นรอยพระพุทธรูปอีก ๓ รอย

รอยพระพุทธรูปในศิลปะพุกาม อาจสร้างขึ้นตามคัมภีร์ชินลังการฎีกา ที่แต่งขึ้นโดยพระธรรมทัตในพุทธศตวรรษที่ ๑๔ เป็นคัมภีร์แรกที่มีการกล่าวถึงลายมงคลในพระพุทธรูปว่ามี ๑๐๘ อย่าง^{๑๙} ในที่นี้ U Mya ผู้ซึ่งศึกษาเกี่ยวกับรายละเอียดของลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปที่พบในพุกาม กล่าวว่า เมื่อศึกษาถึงชื่อและจำนวนลายมงคลแล้ว พบว่าลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปอาจทำตามที่ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์อนาคตวงศ์อรรถกถาที่พระอุปติสสะเถระแห่งลังกาแต่งขึ้นเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ก็ได้ โดยในคัมภีร์นี้กล่าวถึงลายมงคลมี ๑๐๗ อย่าง^{๒๐}

จากการสังเกตลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในศิลปะพุกามพบว่าจำนวนลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป ๓ รอยแรก คือที่เจดีย์โลกนันทะ (Lokananda) ชเวซิกอน (Shwezigon) และโลกะเทียกพัน (Lokahteikpan) มีสัญลักษณ์มงคล ๑๐๘ ประการตรงกับคัมภีร์ชินลังการฎีกา ในขณะที่รอยพระพุทธรูปที่เทียนมาซี (Theinmazi) กลับมีเพียง ๑๐๗ ประการตรงกับคัมภีร์อนาคตวงศ์อรรถกถา ซึ่งน่าจะสอดคล้องกันกับลักษณะการจัดวางสัญลักษณ์มงคลที่ต่างออกไปกับรอยพระพุทธรูปอีก ๓ รอย

^{๑๙} สินชัย กระบวนแสง, “รอยพระพุทธรูปที่มีลายลักษณ์,” ๓๗.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, ๓๘-๓๙.

นอกจากนี้ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล ได้ให้ความเห็นไว้ว่า รอยพระพุทธรบาทในศิลปะพุกามน่าจะมิมีวิวัฒนาการแรกเริ่มจากการจัดวางสัญลักษณ์ในแนวนอนให้แต่ละแถวมี ๘ สัญลักษณ์ คือที่เจดีย์โลกนันทะ (Lokananda) ชเวชิกอน (Shwezigon) และโลกะเทียกพัน (Lokahteikpan) ภายหลังจึงเหลือเพียง ๘ สัญลักษณ์ที่รอยพระพุทธรบาทที่เทียนมาสี (Theinmazi)

และรอยพระพุทธรบาทที่นิ้วพระบาทมีการทำรูปหอยสังข์ คือที่โลกะเทียกพัน (Lokahteikpan) และเทียนมาสี (Theinmazi) น่าจะมีอายุหลังกว่ารอยที่ไม่มีการทำรูปหอยสังข์ที่นิ้วพระบาท คือที่เจดีย์โลกนันทะ (Lokananda) และชเวชิกอน (Shwezigon)^{๒๑}

กล่าวสรุปคือ รอยพระพุทธรบาทที่โลกนันทะ (Lokananda) และที่ชเวชิกอน (Shwezigon) น่าจะมีอายุเก่ากว่ารอยพระพุทธรบาทที่โลกะเทียกพัน (Lokahteikpan) และที่เทียนมาสี (Theinmazi) และอาจจะสร้างขึ้นพร้อมกับสถาปัตยกรรม คือ ในรัชสมัยของพระเจ้าอโนธรรวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗^{๒๒} ในขณะที่รอยพระพุทธรบาทที่โลกะเทียกพัน ก็น่าจะสร้างขึ้นในช่วงระยะเวลาใกล้เคียงกันกับสถาปัตยกรรมเช่นเดียวกัน คือ อยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ และรอยพระพุทธรบาทที่เทียนมาสี (Theinmazi) น่าจะสร้างขึ้นหลังสุด

การทำรอยพระพุทธรบาทในศิลปะพุกามได้หมดความนิยมและหายไปในที่สุด จนมาถึงในพุทธศตวรรษที่ ๒๒ รัชกาลของพระเจ้าสอลูได้มีการพบพระพุทธรบาทที่ชาวเสตตอ^{๒๓} ซึ่งในช่วงนี้ รอยพระพุทธรบาทในศิลปะอยุธยาได้เข้ามามีอิทธิพล โดยรอยพระพุทธรบาทในช่วงดังกล่าวจะทำสัญลักษณ์มงคลอยู่ภายในตารางที่เรียงกันเป็นรูปวงกลมกลางฝ่าพระบาท

๒. คติในการสร้างรอยพระพุทธรบาทในประเทศไทย

ความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรบาทในประเทศไทย ปรากฏหลักฐานการสร้างและเคารพบูชารอยพระพุทธรบาทแล้วตั้งแต่ในสมัยทวารวดี คือ รอยพระพุทธรบาทที่โบราณสถานสระมรกต อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นรอยพระพุทธรบาทขนาดใหญ่สลักเป็นรอยลึกลงไปในศิลาแลงตามธรรมชาติและสลักธรรมจักรนูนขึ้นที่กลางฝ่าพระบาท ลักษณะของพระบาททั้งคู่สลักเป็นรอยเท้ามนุษย์ตามธรรมชาติ มีปลายนิ้วพระบาทไม่เสมอกัน

^{๒๑} รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรบาทในประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๙), ๓.

^{๒๒} สิ้นชัย กระบวนแสง, “รอยพระพุทธรบาทที่มีลายลักษณ์,” ๓๙.

^{๒๓} รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรบาทในประเทศไทย,” ๒.

จากนั้นก็ไม่มีปรากฏหลักฐานการสร้างรอยพระพุทธรูปที่ขึ้นเลยจนมาถึงในสมัยสุโขทัย ซึ่งคงเป็นอิทธิพลจากพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์ที่ได้ส่งผลถึงการเคารพบูชารอยพระพุทธรูปด้วย ปรากฏหลักฐานจารึกถึงการโปรดเกล้าฯ ให้มีการจำลองรอยพระพุทธรูปจากเขาสุมณภูฏในลังกามาประดิษฐานไว้ยังดินแดนสุโขทัยในรัชกาลพญาลิไท ในจารึกหลักที่ ๓ ซึ่งเป็นจารึกที่สร้างขึ้นในสมัยพญาลิไท มีความว่า

“...ประดิษฐานไว้ด้วยพระบาทลักษณะนั้น พระบาทลักษณะนั้นไซ้ พระยาธรรมิกราชให้ไปพิมพ์เอารอยดิน... พระเป็นเจ้าถึงสิงหลอันเหยียบเหนือจอมเขาสุมณภูฏบรรพต ประมาณเท่าใดเอามาพิมพ์ไว้จูงคนทั้งหลายแท้...อันหนึ่งประดิษฐานไว้ในเมืองศรีสัชชนาลัยเหนือจอมเขา ...อันหนึ่งประดิษฐานไว้ในเมืองสุโขทัยเหนือจอมเขาสุมณภูฏ อันหนึ่งประดิษฐานไว้ในเมืองบางพานเหนือจอมเขานางทองอันหนึ่งประดิษฐานไว้ในเหนือจอมเขาที่ปากพระบาง จารึกก็ยงไว้ด้วยทุกแห่ง”^{๒๔}

การสร้างรอยพระพุทธรูปจำลองยังคงได้รับการสืบทอดมายังอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองต่อจากสุโขทัย กระทั่งเกิดการค้นพบรอยพระพุทธรูป ณ เขาสวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๒๑๕๓ - ๒๑๗๑)^{๒๕}

ดังหลักฐานที่ว่าในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ได้มีคณะสงฆ์จากกรุงศรีอยุธยาเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูป ณ เขาสุมณภูฏในลังกา และได้รับคำแนะนำจากคณะสงฆ์

ลังกาว่ากรุงศรีอยุธยาเองนั้นก็มียอยพระพุทธรูปอันแท้จริงของพระพุทธเจ้า เหตุใดจึงต้องเดินทางมานมัสการรอยพระพุทธรูปถึงลังกา เมื่อคณะสงฆ์คณะดังกล่าวเดินทางกลับมายังกรุงศรีอยุธยาจึงนำความเข้ากราบทูลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม พระองค์จึงมีตราสั่งให้บรรดาหัวเมืองทั้งหลายตรวจค้นตามภูเขาดังกล่าวว่ามีรอยพระพุทธรูปอยู่ ณ แห่งใดหรือไม่ ระหว่างนั้นทางเมืองสระบุรีแจ้งเข้ามาว่า พราหมณ์พบรอยเท้าอันใหญ่บนไหล่เขาเป็นประหลาด สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทอดพระเนตรเห็นแท้เป็นรอยบรมพุทธรูปมีลายกงจักร ประกอบด้วยอัญจตรสดมหมางค ๑๐๘ ประการ สมด้วยพระบาลี ก็ทรงพระโสมนัสปรีดาปราโมทย์ ถวายทักษิณเหนืออุตุ

^{๒๔} กรมศิลปากร, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ (กรุงเทพฯ : อรุณสภา, ๒๕๑๕), ๔๘.

^{๒๕} หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลาปะในประเทศไทย, ๕๑.

มางคสิโรตม์ด้วยเบญจางคประดิษฐ์เป็นหลายครา และสถาปนารอยพระพุทธรบาทที่สระบุรีแห่งนี้ ให้เป็นมหาเจดีย์สถาน^{๒๖}

ซึ่งส่งผลให้คติความเชื่อในการเคารพบูชารอยพระพุทธรบาทในประเทศไทยเกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ กล่าวคือ ก่อนหน้านี้อรอยพระพุทธรบาทเป็นเพียงสัญลักษณ์ที่ถูกสร้างจำลองขึ้น แต่ความเชื่อที่มีต่อรอยพระพุทธรบาทที่สระบุรีนี้เชื่อว่าเป็นรอยพระพุทธรบาทที่พระพุทธเจ้าได้เสด็จมาประทับไว้อย่างแท้จริงตั้งแต่ครั้งพุทธกาล ส่งผลให้อาณาจักรอยุธยา กลายเป็นดินแดนอันศักดิ์สิทธิ์ที่ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าได้เคยเสด็จมาเผยแผ่พระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์และประทับรอยพระบาทไว้ให้เป็นที่สักการบูชา ซึ่งความเชื่อดังกล่าวคงได้รับอิทธิพลมาจากรอยพระพุทธรบาท ณ เขาสุมนกูฏในลังกา ความศรัทธาของกษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมที่มีต่อรอยพระพุทธรบาทนั้น ปรากฏความในพงศาวดารว่ากษัตริย์เกือบทุกพระองค์ให้ความเคารพบูชาและเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรบาทแห่งนี้ โดยยึดถือเป็นพระราชประเพณีพร้อมทั้งสร้างสถาปัตยกรรมและสาธารณูปโภคต่างๆ ไว้ ณ รอยพระพุทธรบาทมากมาย

ในสมัยรัตนโกสินทร์ ความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรบาทดังกล่าวได้แปรเปลี่ยนไปจากเดิม โดยในรัชกาลที่ ๓ มีเรื่องกล่าวกันว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเลื่อมใสในรอยพระพุทธรบาท^{๒๗} พระองค์ทรงยึดถือตามพระไตรปิฎกที่กล่าวไว้ว่า เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าประทับ ณ พระมหาวิหารเชตวัน พระสารีบุตรได้แสดงธรรมเทศนาไว้ในมหาหัตถิปโตปมสูตร หมายถึงพระสูตรที่อุปมาอริยสัจกับรอยเท้าช้าง ความว่า

“ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย รอยเท้าเหล่าใดเหล่าหนึ่งแห่งสัตว์ทั้งหลายผู้เที่ยวไปบนแผ่นดินรอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมดย่อมถึงการประชุมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างชาวโลกย่อมกล่าวว่าเป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น เพราะรอยเท้าช้างเป็นของใหญ่ แม้ฉันใด ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย กุศลธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง กุศลเหล่านั้นทั้งหมดย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าในอริยสัจสี่ฉันนั้นเหมือนกันแล”^{๒๘}

^{๒๖} สำนักพิมพ์คลังวิทยา, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับ พระจักรพรรดิพงศ์ (จาด) (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรบริการ, ๒๕๐๗), ๓๓๑ – ๓๓๒.

^{๒๗} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระบาท อธิบายเรื่องพระบาท นิราศพระบาท และลิลิตทศพร (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรประเสริฐ, ๒๕๑๑), ๓๐.

^{๒๘} กรมการศาสนา, พระไตรปิฎกฉบับสังคายนาในพระบรมราชูปถัมภ์ พุทธศักราช ๒๕๓๐ พระบาลีสถิตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปธานสาส์ก, เล่ม ๑๒ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), ๓๓๓.

ความจากพระไตรปิฎกอาจเปรียบได้ว่าคงไม่มีรอยเท้าของสัตว์ใดในโลกรวมถึงมนุษย์ที่จะใหญ่ไปกว่ารอยเท้าช้าง ดังนั้นรอยพระพุทธรูป ณ เขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี จึงเป็นเพียงสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อหวังให้เป็นบริโศกเจดีย์ หรือเป็นรอยที่ปรากฏบน พื้นหินตามธรรมชาติและถูกกำหนดให้เป็นบริโศกเจดีย์โดยสมมติ ลักษณะดังกล่าวสะท้อนถึงการเปลี่ยนแปลงทัศนคติทางความคิดเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปที่ต่างไปจากเดิม อาจเป็นเพราะในสมัยนั้นได้มีการติดต่อกับนานาชาติประเทศมากขึ้น รวมทั้งสภาพสังคมที่เปลี่ยนไป จากเดิมส่งผลให้ความเชื่อแบบปรัมปราคติลตบทาหลง

และในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๙๔ - ๒๔๑๑) พระองค์ทรงพระราชดำริว่า ข้อเท็จจริงในเรื่องตำนานพระพุทธรูปจะเป็นอย่างไรก็ตาม พระพุทธรูปก็ได้รับความรับรองเลื่อมใสนับถือเป็นพระมหาเจดีย์สถานจากมหาชนมามากต่อ มากนับตั้งแต่โบราณกาลมาแล้ว ถึงแม้จะเป็นเพียงอุเทสิกเจดีย์ก็ควรที่จะทำนุบำรุงไว้เป็นของ คู่บ้านคู่เมือง จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์รอยพระพุทธรูปที่จังหวัดสระบุรี และเสด็จไปนมัสการรอยพระพุทธรูปดังกล่าวจนเป็นธรรมเนียมปฏิบัติมาจนถึงรัชกาลปัจจุบัน

๓. การศึกษาที่ผ่านมา

ได้มีผู้ทำการศึกษาเรื่องรอยพระพุทธรูปไว้เป็นจำนวนมาก โดยมีการเสนอแนวคิดในเรื่องการกำหนดอายุไว้แตกต่างกัน ดังนี้

นันทนา ชุตินวงศ์ ได้เสนอความเห็นที่เห็นว่า รูปแบบของรอยพระพุทธรูปในสมัยสุโขทัย ในระยะแรกมีลักษณะเป็นรูปทรงเรขาคณิต มีสัญลักษณ์มงคลจำนวน ๑๐๘ ประการบรรจุอยู่ในตารางเต็มฝ่าพระบาท เว้นที่ตรงกลางสำหรับธรรมจักรขนาดเล็ก โดยระเบียบและลำดับในการวางลายมงคลจะเริ่มต้นที่พระอังคฺฐ เรียงตามแนวอนไปจนสุดความกว้างของรอยพระบาท วนลงสู่แนวสันพระบาท แล้วย้อนขึ้นตีวงแคบเข้าจนจบลงที่ตรงกลาง ต่อมาได้มีการเปลี่ยนแปลงระบบ และระเบียบการจัดวางมงคล ๑๐๘ ประการ พบเป็นครั้งแรกบนรอยพระพุทธรูปจำลองสลักหินที่วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย กล่าวคือ มีการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลชั้นพรหมโลกและเทวโลกอยู่ในระดับสูงสุดของฝ่าพระบาท ส่วนใหญ่ของรอยพระพุทธรูปชำรุดเกือบหมด ส่วนที่เหลือสันนิษฐานว่าน่าจะเรียงตามระเบียบที่มีปรากฏบนรอยพระพุทธรูปที่วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งน่าจะมีอายุอยู่ราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ในรัชสมัยของพระเจ้าติโลกราช โดยระบบดังกล่าวปรากฏเรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

อีกทั้งยังปรากฏระบบการจัดวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปอีกระบบหนึ่งคือมีการทำธรรมจักรขนาดใหญ่อยู่ตรงกลางฝ่าพระบาท ในธรรมจักรปรากฏสัญลักษณ์มงคล ๑๐๘ จัดเรียงเป็นวงประกอบอยู่ พบเป็นครั้งแรกบนรอยพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร มีจารึกว่าสร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๙๗๐ และน่าจะมีอายุใกล้เคียงกับรอยพระพุทธรูปที่วัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร ลักษณะดังกล่าวยังปรากฏบนรอยพระพุทธรูปที่วัดพระราม

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อายุประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ และรอยพระพุทธรูปที่วัดพระ
รูป จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งคงจะมีอายุหลังกว่าเล็กน้อย โดยรอยพระพุทธรูปทั้ง ๒ รอย จัดอยู่ใน
สมัยอยุธยา^{๒๙}

รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล มีแนวคิดเพิ่มเติมในเรื่องการกำหนดอายุว่า รอยพระพุทธรูปที่
เก่าที่สุดน่าจะเป็นรอยพระพุทธรูปที่อยู่ภายในอุโมงค์วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย มีอายุอยู่ราวปลาย
พุทธศตวรรษที่ ๑๙ เพราะมีความใกล้เคียงกับรอยพระพุทธรูปในศิลปะพุกามมากที่สุด จากนั้น
เป็นรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในรัชสมัยของพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (ลิไท) อายุราว ต้นพุทธ
ศตวรรษที่ ๒๐ มี ๔ รอย ได้แก่ รอยพระพุทธรูปที่วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย รอยพระพุท
ธูปที่วัดเขาเชิงคีรี ศรีสัชฌาย์ จังหวัดสุโขทัย รอยพระพุทธรูปที่เขานางทอง เมืองบางพาน
จังหวัดกำแพงเพชร และรอยพระพุทธรูปที่เขากบ เมืองพระบาง จังหวัดนครสวรรค์ ซึ่งรอยพระ
พุทธรูป ๔ รอยที่จัดอยู่ในรัชสมัยของพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (ลิไท)^{๓๐}

และยังมีความเห็นที่ต่างออกไปจากนั้นหนา ชุตินวงศ์ คือ รอยพระพุทธรูปที่
วัดพระรามควรมีอายุใกล้เคียงกับรอยพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหาร เนื่องจากลักษณะของ
การจัดวางสัญลักษณ์มงคลใช้ระบบเดียวกันกับรอยพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหาร คือ การให้
รูปเทพพนมซึ่งเป็นสัญลักษณ์แทนพรหมและสวรรค์ ๖ ชั้น อยู่ใกล้กับธรรมจักร และเครื่อง
ราชูปโภคอยู่วงนอกสุด ส่วนรอยพระพุทธรูปที่วัดเสด็จและวัดพระรูปมีพัฒนาการที่ก้าวออกไป
อีกขั้นคือการจัดสัญลักษณ์รูปเทพพนมอยู่ชั้นนอกสุด เครื่องราชูปโภคอยู่ชั้นในสุดใกล้กับ
ธรรมจักร ส่วนสัญลักษณ์รูปเขาสัตตบริภัณฑ์กลายเป็นรูปวงแหวน ในขณะที่รอยพระพุทธรูปที่
วัดพระรามยังคงเป็นรูปภูเขา

โดยสันนิษฐานว่ารอยพระพุทธรูปที่วัดพระรามน่าจะสร้างขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระ
พระบรมไตรโลกนาถ เนื่องจากรอยพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหารนั้น เดิมประดิษฐานอยู่ที่
จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก็เคยเสด็จไปประทับอยู่ที่พิษณุโลกเป็นระยะ
เวลานานหลายปี และกษัตริย์ในสมัยอยุธยาตอนต้นที่เคยเสด็จไปประทับอยู่ที่พิษณุโลกนานหลาย
ปีมีอยู่ ๓ พระองค์ คือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สมเด็จพระมหาธรรมราชา และสมเด็จพระ
นเรศวรมหาราช โดยสองพระองค์หลังปีที่ครองราชย์ไม่สัมพันธ์กับอายุของโบราณวัตถุ ประกอบ
กับวัดพระรามก็เป็นวัดที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงทำการปฏิสังขรณ์ด้วย^{๓๑}

^{๒๙} นั้นหนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, ๕๐ - ๕๑.

^{๓๐} รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย,” ๘, สอดคล้องกับแนวคิดของสุธนา เกตุอร่าม อ้างจาก สุธนา เกตุอร่าม, “การสร้างรอยพระพุทธรูป
สมัยพญาลิไท” (สารนิพนธ์ปริญญาบัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๓), ๑๔.

^{๓๑} รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย,” ๑๐ - ๑๑.

ซึ่งจากการศึกษาของศาสตราจารย์มอง บวสเซอร์เรียร์ ปรากฏว่ารอยพระพุทธรูปที่วัดพระรูปควรมีอายุอ่อนกว่ารอยพระพุทธรูปที่วัดเสด็จ ดังนั้น แสดงว่ารอยพระพุทธรูปที่วัดพระรามควรมีอายุในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ – ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ส่วนที่วัดเสด็จและวัดพระรูปมีอายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๑^{๓๒}

นอกจากนี้ นันทนา ชุตินวงศ์ ยังมีแนวคิดเกี่ยวกับการจัดวางสัญลักษณ์มงคลจนเต็มฝ่าพระบาทว่า น่าจะเป็นที่นิยมในสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยรอยพระพุทธรูปที่วัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าทรงธรรม แสดงการผสมผสานของการจัดวางสัญลักษณ์ของทั้ง ๒ ระบบ คือ มีการนำสัญลักษณ์มาบรรจุในวงกลมตรงกลางฝ่าพระบาท ส่วนของพระบาทที่เหลือจะทำเป็นตารางสี่เหลี่ยมจนเต็มพื้นที่พระบาทและมีสัญลักษณ์มงคลบรรจุอยู่^{๓๓} ซึ่งรุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล ได้ใช้รอยพระพุทธรูปดังกล่าวเป็นกรณีศึกษา เสนอความเห็นเพิ่มเติมว่า รอยพระพุทธรูปที่วัดไก่อี๋ยงและรอยพระพุทธรูปที่วัดศาลาปูนน่าจะสร้างขึ้นหลังจากนี้

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, ๑๑.

^{๓๓} นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, ๕๓.

บทที่ ๓

ระบบการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๔

ระบบที่ ๑

จัดวางลายมงคล ๑๐๘ ประการ อยู่ในตารางเต็มฝ่าพระบาท วันที่ตรงกลางสำหรับ
ธรรมจักรหรือดอกบัว ลายมงคลเรียงจากแถวบนตรงพระอังคฺฐ ไปตามแนวนอนจนสุดความกว้าง
ของรอยพระพุทธรูป และไล่ลงข้างล่างวนลงสู่แนวสันพระบาท หรือเข้าหาจุดศูนย์กลาง
เรียงลำดับจากลายที่มีความสำคัญหรือความหมายน้อยไปหามาก กล่าวคือ การจัดวางลายมงคล
จะเริ่มจากลายที่แสดงถึงสถานที่หรือสิ่งของในโลกมนุษย์ ถัดไปเป็นรูปภูเขาทั้ง ๗ และมหาสมุทร
ทั้ง ๗ ต่อด้วยลายที่เป็นสัญลักษณ์แทนสัตว์ป่าหิมพานต์ ส่วนรอบในสุดที่อยู่ล้อมรอบธรรมจักร
หรือดอกบัว จะเป็นรูปปราสาท อันหมายถึงเทวโลก และพรหมโลกตามลำดับ

การจัดวางลายมงคลในลักษณะดังกล่าวพบเป็นครั้งแรกในศิลปะพุกาม ซึ่งรอยพระ
พุทธรูปในประเทศไทยน่าจะได้รับอิทธิพลมา โดยรอยพระพุทธรูปในศิลปะพุกามที่มีอายุเก่า
สุดอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗^{๓๔} (ภาพที่ ๘ และ ๙)

รอยพระพุทธรูปในประเทศไทยที่มีการจัดวางสัญลักษณ์มงคลในลักษณะนี้ ได้แก่
รอยพระพุทธรูปภายในอุโมงค์ของมณฑปที่วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย รอยพระพุทธรูปที่วัด
ตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย รอยพระพุทธรูปที่วัดเขานางทอง เมืองบางพาน จังหวัดกำแพงเพชร
รอยพระพุทธรูปที่วัดเขาเชิงคีรี ศรีสัชชนาลัย จังหวัดสุโขทัย และรอยพระพุทธรูปที่วัดศรีโคม
คำ จังหวัดพะเยา

รอยพระพุทธรูปภายในอุโมงค์ของมณฑปที่วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย

รอยพระพุทธรูปภายในอุโมงค์ของอาคารทรงมณฑปที่วัดศรีชุม จารึกเป็นภาพ
ลายเส้นบนแผ่นหินติดอยู่บนเพดานมุมอาคารระหว่างด้านทิศใต้กับด้านทิศตะวันตก (ภาพที่ ๑๒)
น่าจะกำหนดอายุในช่วงเดียวกับภาพสลักชาดกภายในอุโมงค์ที่วัดศรีชุม โดยประเสริฐ ฐน นคร ได้
ตรวจสอบตัวอักษรที่ปรากฏร่วมกันกับภาพสลักชาดกของวัดศรีชุม กำหนดอายุราว พ.ศ. ๑๙๓๕
หรือหลังจากนั้น^{๓๕}

^{๓๔} สิ้นชัย กระบวนแสง, “รอยพระพุทธรูปที่มีลายลักษณ์,” ๓๗ - ๓๙.

^{๓๕} ประเสริฐ ฐน นคร, การกำหนดอายุจารึกวัดศรีชุม (กรุงเทพฯ : คณะโบราณคดี
มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๘).

แต่สันติ เล็กสุขุม ได้ให้ความเห็นว่า จากการศึกษารายละเอียดภาพบุคคลชั้นสูงของ ภาพสลักชาดกภายในอุโมงค์วัดศรีชุม เช่น กรองศที่ยังไม่มีสังวาล น่าจะมีอายุเก่ากว่ารูปเทวดา ปูนปั้นที่มณฑปวัดตระพังทองกลางที่มีสังวาลยาวประดับดอกสีกลีบ^{๓๖} และวัดตระพังทองกลางนี้ ก็คงจะสร้างขึ้นในรัชสมัยของพญาลิไท^{๓๗} (พ.ศ.๑๘๙๐ -๑๘๑๑^{๓๘}) ซึ่งจะไปขัดแย้งกับการกำหนด อายุของ ประเสริฐ ฒ นคร ที่กำหนดอายุภาพสลักชาดกภายในอุโมงค์ วัดศรีชุมไว้ที่ พ.ศ. ๑๘๓๕ อันเป็นช่วงเวลาหลังรัชสมัยของพญาลิไทแล้ว

อนึ่ง ประเสริฐ ฒ นคร ได้ให้คำอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า การกำหนดอายุด้านตัวอักษร ย่อมมีช่วงเวลาที่กว้าง อาจก่อนหรือหลังได้ราว ๕๐ ปี ซึ่งในที่นี้ สันติ เล็กสุขุม ก็ได้อธิบาย เพิ่มเติมไว้ว่า การกำหนดอายุทางด้านรูปแบบศิลปะก็มีเงื่อนไขทำนองเดียวกันด้วย^{๓๙} ดังนั้น จึง พอสรุปได้ว่า รอยพระพุทธรูปภายในอุโมงค์วัดศรีชุม น่าจะสร้างขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐

^{๓๖} สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะสุโขทัย, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๔๙), ๑๓๔.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, ๖๗.

^{๓๘} หม่อมเจ้าสุภัทรรดิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย, ๔๔.

^{๓๙} สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะสุโขทัย, ๑๓๗.

ภาพที่ ๑๒ ภาพลายเส้นของรอยพระพุทธรบาทภายในอุโมงค์ของมณฑปที่วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย
ที่มา : บรรลือ ขอรวมเดช, “รูปแบบศิลปะบนแผ่นภาพจารีกลายเส้นเรื่องชาดกของวัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย” (วิทยานิพนธ์ ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตมหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๓), ๓๖๗.

**รอยพระพุทธรบาทที่วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย และรอยพระพุทธรบาทที่วัด
เขานางทอง เมืองบางพาน จังหวัดกำแพงเพชร**

ภาพที่ ๑๓ รอยพระพุทธรบาทที่วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย
ที่มา : สุธนา เกตุอร่าม, “การสร้างรอยพระพุทธรบาทสมัยพญาลิไท” (สารนิพนธ์ปริญญาบัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๓), รูป ๗ .

ภาพที่ ๑๔ รอยพระพุทธรูปที่วัดเขานางทองเมืองบางพาน จังหวัดกำแพงเพชร
(ภาพจาก ศิริวัฒน์ คงสวัสดิ์)

ภาพที่ ๑๕ ภาพลายเส้นของรอยพระพุทธรูปที่วัดเขานางทอง เมืองบางพาน จังหวัดกำแพงเพชร
ที่มา : สุธนา เกตุอร่าม, “การสร้างรอยพระพุทธรูปสมัยพญาลิไท” (สารนิพนธ์ปริญญาบัณฑิต ภาควิชา
โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๓), รูป ๒๐.

รอยพระพุทธรูปที่วัดตระพังทอง เดิมประดิษฐานอยู่ที่วัดเขาพระพุทธรูปใหญ่ ต่อมาพระราชประสิทธิ์คุณ อดีตเจ้าคณะจังหวัดได้ย้ายลงมาเก็บที่วัดตระพังทอง^{๔๐} ส่วนรอยพระพุทธรูปที่วัดเขานางทอง ไม่ปรากฏที่มาแน่ชัด รอยพระพุทธรูปทั้งสองมีลักษณะการจัดวางลายมณฑลคล้ายคลึงกับศิลปะพุกามมาก ต่างกันตรงที่รอบรอยพระพุทธรูปมีลวดลายประดับอยู่โดยรอบ ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้ น่าจะเกิดขึ้นและเป็นที่ยอมรับในศิลปะสุโขทัย

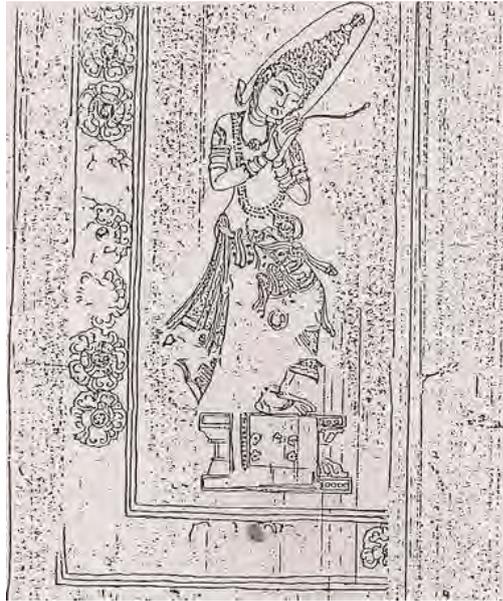
ลวดลายที่ประดับโดยรอบรอยพระพุทธรูปวัดตระพังทอง ปรากฏเป็นรูปพระสาวก (ภาพที่ ๑๖) และเทวดาประทับอยู่บนฐานบัว (ภาพที่ ๑๗) รวมไปถึงลักษณะของการประดับกรอบล้อมรูปเทวดาด้วยรูปดอกบัวขนาดใหญ่ คล้ายคลึงกับรูปเทวดาที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรูปที่วัดเขานางทอง (ภาพที่ ๑๘)

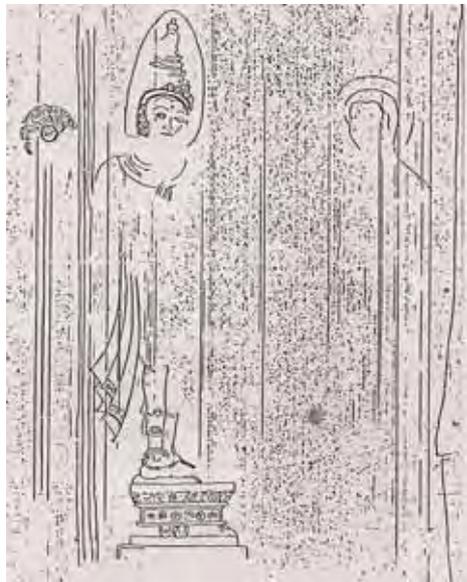
ภาพที่ ๑๖ ภาพลายเส้นของพระสาวกบนรอยพระพุทธรูปที่วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย

ที่มา : สุธนา เกตุอร่าม, “การสร้างรอยพระพุทธรูปสมัยพญาลิไท” (สารนิพนธ์ปริญญาบัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๓), รูป ๒๒.

^{๔๐} รุ่งโรจน์ ภิมรัมย์กุล, “วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย,” ๘.

ภาพที่ ๑๗ ภาพลายเส้นของเทวดาบนรอยพระพุทธรบาทที่วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย
ที่มา : สุธนา เกตุอร่าม, “การสร้างรอยพระบาทสมัยพญาลิไท” (สารนิพนธ์ปริญญาบัณฑิต ภาควิชา
โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๓), รูป ๒๑.

ภาพที่ ๑๘ ภาพลายเส้นของเทวดาบนรอยพระพุทธรบาทที่วัดเขานางทอง เมืองบางพาน จังหวัด
กำแพงเพชร
ที่มา : สุธนา เกตุอร่าม, “การสร้างรอยพระบาทสมัยพญาลิไท” (สารนิพนธ์ปริญญาบัณฑิต ภาควิชา
โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๓), รูป ๒๓.

เมื่อพิจารณาจากรูปเทวดาบนรอยพระพุทธรูปที่วัดตระพังทอง และรอยพระพุทธรูปที่วัดเขานางทอง ที่มีลักษณะของกรอบพระพักตร์ที่ยังไม่เป็นรูปรีชัดเจน สวมมงกุฎที่มีรัตเกล้าทรงกรวยประดับด้วยวงแหวนเป็นชั้นจนถึงยอดแหลม ลักษณะการนุ่งผ้าที่ทบซ้อนเป็นชั้น และมีการชักชายผ้า สามารถเปรียบเทียบได้กับภาพสลักชาดกภายในอุโมงค์วัดศรีชุม และรูปเทวดาปูนปั้นที่มณฑปวัดตระพังทองกลาง ประกอบกับลักษณะที่ไม่มีกรอบประดับด้วยสร้อยสังวาลยาวที่ประดับด้วยดอกไม้สีกลีบ^{๔๑} รอยพระพุทธรูปทั้งสองจึงน่าจะมียุคเก่ากว่ารูปเทวดาปูนปั้นที่วัดตระพังทองกลาง อาจสร้างขึ้นไล่เลี่ยกันกับภาพสลักภายในอุโมงค์ก็เป็นได้ คือ น่าจะอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึง พ.ศ. ๑๙๑๑ คือไม่เกินรัชสมัยของพญาลิไท และอาจเป็นรอยพระพุทธรูปสองในสี่รอยที่มีกล่าวไว้ในจารึกหลักที่ ๓ ซึ่งเป็นจารึกที่สร้างขึ้นในสมัยพญาลิไท มีความว่า

“...ประดิษฐานไว้ด้วยพระบาทลักษณะนั้น พระบาทลักษณะนั้นไซ้ พระยาธรรมิกราชให้ไปพิมพ์เอารอยดิน... พระเป็นเจ้าถึงสิงหลอันเหยียบเหนือจอมเขาสุมณภูฏบรรพต ประมาณเท่าใดเอามาพิมพ์ไว้จุงคนทั้งหลายแท้...อันหนึ่งประดิษฐานไว้ในเมืองศรีสัชชนาลัยเหนือจอมเขา...อันหนึ่งประดิษฐานไว้ในเมืองสุโขทัยเหนือจอมเขาสุมณภูฏ อันหนึ่งประดิษฐานไว้ในเมืองบางพานเหนือจอมเขานางทอง อันหนึ่งประดิษฐานไว้ในเหนือจอมเขาที่ปากพระบาง จารึกก็ยังไว้ด้วยทุกแห่ง”^{๔๒}

^{๔๑} สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะสุโขทัย, ๑๐๔ - ๑๐๖.

^{๔๒} กรมศิลปากร, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑, ๔๘.

รอยพระพุทธรบาทที่วัดเขาเชิงศิรี ศรีสัชนาลัยจังหวัดสุโขทัย

ภาพที่ ๑๙ รอยพระพุทธรบาทที่วัดเขาเชิงศิรี ศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย

ที่มา : Virginia McKeen Di Crocco, Footprint of the Buddhas of this era in Thailand (Bangkok : Amarin, 2004), 87.

รอยพระพุทธรบาทที่วัดเขาเชิงศิรี ศรีสัชนาลัย มีความแตกต่างกับ ๓ รอยพระพุทธรบาทแรกที่กำลังกล่าวไปแล้ว กล่าวคือ ถึงแม้ว่าการจัดวางสัญลักษณ์มงคลจะอยู่ในลักษณะและระเบียบเดียวกัน แต่กลับไม่ปรากฏเส้นตารางสำหรับขีดแบ่งพื้นที่ระหว่างสัญลักษณ์มงคลแต่ละสัญลักษณ์ ขนาดของธรรมจักรที่อยู่ตรงกลางฝ่าพระบาทก็มีขนาดใหญ่มากกว่ารอยพระพุทธรบาท ๓ รอยแรกมาก และยังไม่ปรากฏรูปหอยสังข์ที่นิ้วพระบาททั้ง ๕ อีกด้วย

อีกทั้งรูปสัญลักษณ์แทนชั้นพรหมโลกและเทวโลกบนรอยพระพุทธรบาทที่วัดเขาเชิงศิรี ก็มีลักษณะที่ต่างออกไปอีก คือมีการทำเป็นรูปอาคารที่มีมุขยื่นออกมา ๔ ด้าน^{๔๓} ส่วนของหลังคามีลักษณะคล้ายหน้าจั่ว หรือกรอบซุ้มหน้าบัน ที่บางรูปมีการซ้อนชั้นของหลังคา และบางรูปไม่มีการซ้อนชั้น ต่างจากรอยพระพุทธรบาทอีก ๓ รอย ที่เป็นรูปปราสาทซ้อนชั้น

^{๔๓} รูปปราสาทบนรอยพระพุทธรบาทที่วัดเขาเชิงศิรี ศรีสัชนาลัย เป็นภาพสลักจึงเห็นมุขยื่นเพียง ๓ ด้าน สันนิษฐานว่าช่างน่าจะวาดจากต้นแบบที่มี ๔ ด้าน.

ประกอบกับการใช้แนวคิดของรุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุลที่ใช้วิเคราะห์กับรอยพระพุทธรบาท ในศิลปะพุกามที่ว่า รอยพระพุทธรบาทที่มีการนำรูปหอยสังข์มาประดับที่นิ้วพระบาท น่าจะสร้างขึ้นหลังรอยพระพุทธรบาทที่ไม่มีการทำรูปหอยสังข์ที่นิ้วพระบาท โดยรอยพระพุทธรบาทภายใน อุโมงค์วัดศรีชุม รอยพระพุทธรบาทที่วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย และรอยพระพุทธรบาทที่วัดเขานางทอง เมืองบางพาน จังหวัดกำแพงเพชร ไม่ปรากฏการประดับรูปหอยสังข์ที่นิ้วพระบาท จึงอาจกำหนดอายุได้ว่า รอยพระพุทธรบาทที่วัดเขาเชิงคีรีน่าจะสร้างขึ้นหลังรอยพระพุทธรบาททั้ง ๓ รอย ซึ่งจะไปขัดแย้งกับจารึกหลักที่ ๓ ที่กล่าวถึงสมัยพญาลิไทว่าได้มีการประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทบนยอดเขาที่เมืองศรีสัชนาลัย แต่ก็ไม่เป็นที่แน่ชัดว่ารอยพระพุทธรบาทนี้จะใช้รอยพระพุทธรบาทที่กล่าวถึงในจารึก และที่ปลายรอยพระพุทธรบาทยังปรากฏจารึกระบุง พ.ศ. ๒๐๕๓^{๔๔} อย่างไรก็ตาม เนื้อหาในจารึกก็ได้บอกว่าเป็นสร้างขึ้นใน พ.ศ. นี้ จึงอาจเป็นไปได้ว่ารอยพระพุทธรบาทที่วัดเขาเชิงคีรี อาจสร้างขึ้นก่อน พ.ศ. ๒๐๕๓ ก็ได้

หรืออีกนัยหนึ่ง รอยพระพุทธรบาทที่วัดเขาเชิงคีรี อาจเป็นหนึ่งในรอยพระพุทธรบาทที่กล่าวถึงในจารึกหลักที่ ๓ เพียงแต่อาจสร้างขึ้นทีหลังรอยพระพุทธรบาทรอยอื่นๆ เล็กน้อย จึงมีลักษณะบางประการที่แตกต่างออกไปก็เป็นได้

รอยพระพุทธรบาทคู่ วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา

เป็นรอยพระพุทธรบาทที่สลักลงบนหินชนวน รอยหนึ่งสลักลอยประณีต (ภาพที่ ๒๐) อีกรอยหนึ่งสลักลอยอย่างคร่าวๆ (ภาพที่ ๒๑) โดยรอยพระพุทธรบาทข้างที่มีลอยลอยอย่างประณีตนั้น บริเวณขอบโดยรอบสลักเป็นรูปพระพรหม มี ๔ พักตร์ ๔ กร อยู่ในท่าพนมมือ และถือดอกไม้มี่รูปเทวดาในท่าต่างๆ เช่น ท่าเหาะ ท่าอัญชลี (ภาพที่ ๒๒) เป็นต้น

^{๔๔} ประชุมจารึกภาคที่ ๘ : จารึกสุโขทัย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๘), ๓๐.

ภาพที่ ๒๐ รอยพระพุทธรบาทข้างซ้ายที่วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา
ที่มา : Virginia McKeen Di Crocco, Footprint of the Buddhas of this era in Thailand (Bangkok :
Amarin, 2004), 105.

ภาพที่ ๒๑ รอยพระพุทธรบาทข้างขวาที่วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา
ที่มา : Virginia McKeen Di Crocco, Footprint of the Buddhas of this era in Thailand (Bangkok :
Amarin, 2004), 104.

ลักษณะของรูปเทวดาอันมีเส้นประภามณฑลล้อมรอบพระเศียร กรอบพระพักตร์ที่ยังไม่เป็นวงรีชัดเจน และรูปแบบของดอกโบตั้นที่ประดับอยู่โดยรอบ คล้ายคลึงกับภาพสลักชาดกภายในอุโมงค์วัดศรีชุม (ภาพที่ ๒๓) รวมไปถึงลักษณะของการทำกรอบรูปสี่เหลี่ยมประดับด้วยดอกไม้ล้อมรอบรูปเทวดา เหมือนกับรูปเทวดาที่ประดับอยู่โดยรอบรอยพระพุทธรูปที่วัดตระพังทอง (ภาพที่ ๑๗) และรอยพระพุทธรูปที่วัดเขานางทอง (ภาพที่ ๑๘)

ภาพที่ ๒๒ ภาสลักรูปเทวดาหะบนรอยพระพุทธรูปที่วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา
ที่มา : บรรลือ ขอรวมเดช, “รูปแบบศิลปะบนแผ่นภาพจารึกลายเส้นเรื่องชาดกของวัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย” (วิทยานิพนธ์ ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตมหาวิทยาลัยมหาวิทาลัยศิลปากร, ๒๕๓๓), ๓๓๐.

ภาพที่ ๒๓ ภาพสลักชาดกตอน เสรีวาณิชชาดก ภายในอุโมงค์วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย
ที่มา : บรรลือ ขอรวมเดช, “รูปแบบศิลปะบนแผ่นภาพจารึกลายเส้นเรื่องชาดกของวัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย” (วิทยานิพนธ์ ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตมหาวิทยาลัยมหาวิทาลัยศิลปากร, ๒๕๓๓), ๓๘๐.

จะเห็นได้ว่ารอยพระพุทธรูปที่วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา มีลักษณะที่คล้ายคลึงกับ รอยพระพุทธรูปในศิลปะสุโขทัย โดยเฉพาะรอยพระพุทธรูปที่วัดตระพังทองเป็นอย่างมาก ซึ่ง ในที่นี้ ประเสริฐ ฤ นคร มีความเห็นว่ารอยพระพุทธรูปที่วัดศรีโคมคำ แต่เดิมน่าจะอยู่ที่จังหวัด พิษณุโลก ภายหลังเมื่อพระยาอุษิทธิระมาขึ้นต่อทางพระเจ้าติโลกราช จึงน่าจะย้ายมาไว้ยังพะเยา ด้วย โดยตั้งข้อสังเกตจากการที่พิษณุโลกเป็นเมืองสำคัญในสมัยพญาลิไท แต่ไม่พบรอยพระพุทธรูป ที่มีกล่าวไว้ในจารึกว่าพระองค์ได้สร้างไว้ตามเมืองสำคัญ ๆ และในภายหลังได้มาปรากฏ หลักฐานในจารึกที่วัดจุฬามณีที่สมเด็จพระนารายณ์ได้กล่าวถึงการสร้างวัดนี้ว่า สมเด็จพระบรม ไตรโลกนาถ และพระองค์ได้สร้างรอยพระพุทธรูปขึ้นใหม่ อันน่าจะสร้างขึ้นแทนที่ของเดิมที่ถูก ย้ายไป^{๔๕}

เมื่อพิจารณาลักษณะโดยรวมของรอยพระพุทธรูปที่วัดศรีโคมคำแล้วเห็นว่า รอย พระพุทธรูปนี้น่าจะสร้างขึ้นในระยะเวลาใกล้เคียงกับรอยพระพุทธรูปที่วัดตระพังทอง เนื่องจากมี ลักษณะของพระบาท การจัดวางตำแหน่งของลายมงคูล และลวดลายที่ประดับโดยรอบรอยพระ พุทธรูปมีลักษณะคล้ายคลึงกัน ประกอบกับรูปแบบของสร้อยพระศอกที่มีลักษณะเป็นสร้อย ลูกประคำเพียงหนึ่งเส้น ซึ่งเป็นลักษณะของสร้อยพระศอกแบบเก่า สามารถเทียบได้กับสร้อยพระ ศอกของรูปเทวดาปูนปั้นที่วัดพระพายหลวง^{๔๖} จึงสันนิษฐานว่าน่าจะอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ หรือหลังจากนั้นเล็กน้อย และคงเป็นการรับอิทธิพลของรอยพระพุทธรูปในศิลปะสุโขทัย หรือไม่ก็เป็นรอยพระพุทธรูปในศิลปะสุโขทัยเอง แต่ถูกเคลื่อนย้ายไปในภายหลังดังที่มีผู้ สันนิษฐานเอาไว้ ส่วนอีกรอยหนึ่งที่สลักลวดลายอย่างคร่ำว ๆ และไม่มีการประดับลวดลาย ล้อมรอบนั้น น่าจะเป็นของที่ทำเลียนแบบขึ้นในภายหลัง

ระบบที่ ๒

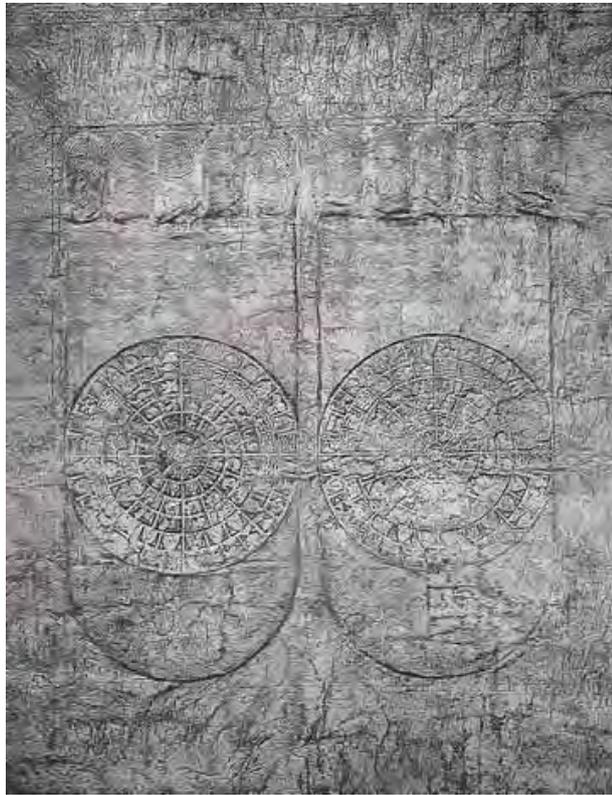
จัดวางลายมงคูลโดยใช้กลางฝ่าพระบาทเป็นศูนย์กลาง สลักเป็นรูปธรรมจักรหรือ ดอกบัว และในธรรมจักรหรือดอกบัวปรากฏลายมงคูล ๑๐๘ ประการ จัดเรียงเป็นวงประกอบอยู่ รอยพระพุทธรูปในประเทศไทยที่มีการจัดวางสัญลักษณ์มงคูลในลักษณะนี้ ได้แก่ รอย พระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร รอยพระพุทธรูปที่วัดเสด็จ จังหวัด กำแพงเพชร รอยพระพุทธรูปที่วัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และรอยพระพุทธรูปที่ วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี

^{๔๕} ศักดิ์ชัย สายสิงห์, "ศิลปะล้านนา," ใน เอกสารคำสอนรายวิชา ๓๑๗ ๔๐๕ ศิลปะใน ประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ - ๒๐ (กรุงเทพฯ : ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖), ๑๒๒.

^{๔๖} สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะสุโขทัย, ๑๐๒ - ๑๐๔.

รอยพระพุทธรบาทที่วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร

จัดวางลายมงคลโดยทำเป็นตารางจัดเรียงเป็นวงประกอบซ้อนกันทั้งหมด ๗ วง วงแรกตรงกลางสลักเป็นรูปธรรมจักรหรือดอกบัว วงที่สองนับจากข้างในจัดวางรูปมนุษย์พนมมือ ๘ รูป เป็นสัญลักษณ์แทนชั้นพรหมโลก ๑๖ ชั้น วงที่สามจัดวางรูปมนุษย์พนมมือ ๑๒ รูป เป็นสัญลักษณ์แทนชั้นเทวโลก ๖ ชั้น นับเป็นรอยพระพุทธรบาทแรกที่ปรากฏการทำรูปมนุษย์เป็นสัญลักษณ์แทนชั้นพรหมโลกและเทวโลก วงที่ ๔ และ ๕ จัดวางสัญลักษณ์แทนป่าหิมพานต์และสัตว์หิมพานต์ วงที่ ๖ จัดวางรูปแม่น้ำทั้ง ๗ ภูเขาทั้ง ๗ และสัญลักษณ์แทนความอุดมสมบูรณ์ วงที่ ๗ หรือวงนอกสุด จัดวางสัญลักษณ์แทนเครื่องสูงของพระจักรพรรดิ (ภาพที่ ๒๔) และบริเวณโดยรอบยังสลักรูปแถวพระสาวก ซึ่งปัจจุบันลายได้เลือนไปค่อนข้างมากแล้ว (ภาพที่ ๒๕)

ภาพที่ ๒๔ ภาพลายเส้นรอยพระพุทธรบาทที่วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร

ที่มา : Virginia McKeen Di Crocco, Footprint of the Buddhas of this era in Thailand (Bangkok : Amarin, 2004), 82.

ภาพที่ ๒๕ ภาพแถวพระสาวกบนรอยพระพุทธรบาทที่วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร
ที่มา : Virginia McKeen Di Crocco, Footprint of the Buddhas of this era in Thailand (Bangkok :
Amarin, 2004), 82.

รอยพระพุทธรบาทที่วัดบวรนิเวศวิหาร ไม่ปรากฏประวัติเป็นที่แน่ชัดว่าได้มาจากไหน ก่อนที่จะมาอยู่ที่วังหน้า มีแต่คำเล่ากันต่อๆ มาว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราช (วังหน้าในรัชกาลที่ ๓) ได้ทรงนำมาจากสุโขทัยจึงได้ประดิษฐานอยู่ในวังหน้า จนได้ย้ายไปวัดบวรนิเวศในเวลาต่อมา^{๔๗} ที่รอยพระพุทธรบาทมีจารึกระบุปีที่สร้าง คือ พ.ศ. ๑๙๗๐^{๔๘} ตรงกับรัชสมัยของพระมหาธรรมราชาที่ ๔ (บรมपाल) ซึ่งในสมัยนี้สุโขทัยเป็นเมืองประเทศราชของอาณาจักรอยุธยาแล้ว นับเป็นช่วงคาบเกี่ยวกันระหว่างศิลปะสุโขทัยตอนปลายกับศิลปะอยุธยาตอนต้น

รอยพระพุทธรบาทที่วัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร

การจัดวางสัญลักษณ์มงคลของรอยพระพุทธรบาทวัดเสด็จ (ภาพที่ ๒๖) จะแตกต่างจากรอยพระพุทธรบาทที่วัดบวรนิเวศวิหาร กล่าวคือ จำนวนรอบของสัญลักษณ์มงคลมีเพียง ๓ รอบ โดยจัดให้เขาพระสุเมรุอยู่ตรงกลางวงกลม ล้อมรอบด้วยแนวเทือกเขาและมหาสมุทร ๗ ชั้น และแนวโคจรของพระอาทิตย์และพระจันทร์ รอบถัดมาเป็นแนวป่าหิมพานต์ สัตว์หิมพานต์ และส่วนประกอบของโลก มนุษย์ รวมทั้งเครื่องสูงและสมบัติของพระมหากษัตริย์ แนวนอกสุดเป็นสัญลักษณ์แทนชั้นพรหมโลกและเทวโลก (ภาพที่ ๒๗)

^{๔๗} ประชุมจารึกภาคที่ ๘ : จารึกสุโขทัย, ๓๓๕.

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, ๓๓๔.

ภาพที่ ๒๖ รอยพระพุทธรูปบาทวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร
(ภาพจาก ศิริวัฒน์ คงสวัสดิ์)

ภาพที่ ๒๗ รอยพระพุทธรูปบาทวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร
(ภาพจาก ศิริวัฒน์ คงสวัสดิ์)

นอกจากนี้ รอยพระพุทธรูปบาทจากวัดเสด็จยังมีการประดับภาพลายเส้นของพระอดีตพุทธและพระสาวกในพระอิริยาบถลีลา อยู่ด้านบนและล่าง (ภาพที่ ๒๘) มีการจารึกพระนามของแต่ละพระองค์กำกับอยู่ ด้านข้างปรากฏพระอรหันต์ โลกบาล และเทวดา (ภาพที่ ๒๙ - ๓๐)

ภาพที่ ๒๘ ภาพพระอดีตพุทธบนรอยพระพุทธรบาท วัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร
(ภาพจาก ศิริวัฒน์ คงสวัสดิ์)

ภาพที่ ๒๙ ภาพเทวดาบนรอยพระพุทธรบาท วัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร
(ภาพจาก ศิริวัฒน์ คงสวัสดิ์)

ภาพที่ ๓๐ ภาพเทวดาบนรอยพระพุทธรูปที่วัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร
(ภาพจาก ศิริวัฒน์ คงสวัสดิ์)

การกำหนดอายุรอยพระพุทธรูปที่วัดเสด็จ พิจารณาจากรูปเทวดานั่งชัน ชักขอบ
ผ้าถุงและมีชายไหวชายแครง ลักษณะดังกล่าวแสดงว่าอยู่ในสมัยหลังจากรูปเทวดาบนรอย พระ
พุทธรูปที่วัดตระพังทอง ประกอบกับลักษณะตัวอักษรและภาษา ซึ่งประมาณได้ว่าอยู่ในช่วง
พ.ศ. ๑๙๐๑ - ๒๐๐๐^{๔๙} รวมถึงระบบในการจัดวางลายมงคลที่มีการทำเขาสัตตบริภัณฑ์เป็นรูปวง
แหวน ๗ ชั้น จึงสันนิษฐานว่ารอยพระพุทธรูปที่วัดเสด็จ กำแพงเพชร น่าจะมีอายุราวปลายพุทธ
ศตวรรษที่ ๒๐ และคงสร้างขึ้นหลังรอยพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหารเพียงเล็กน้อย

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, ๓๓๙.

รอยพระพุทธรูปที่วัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ ๓๑ รอยพระพุทธรูปที่วัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ที่มา : Virginia McKeen Di Crocco, Footprint of the Buddhas of this era in Thailand (Bangkok : Amarin, 2004), 130.

จัดวางลายมณฑลโดยทำเป็นตารางจัดเรียงเป็นวงประกอบซ้อนกันทั้งหมด ๔ วง วงในสุดสลักเป็นรูปดอกบัว วงที่สองนับจากข้างในสลักเป็นรูปมโนษย์พนมมือประมาณ ๒๒ รูป เป็นสัญลักษณ์แทนชั้นพรหมโลกและเทวโลก วงที่สามจัดวางสัญลักษณ์แทนป่าหิมพานต์ สัตว์หิมพานต์ แม่น้ำทั้ง ๗ และภูเขาทั้ง ๗ วงนอกสุดจัดวางสัญลักษณ์แทนเครื่องสูงของพระจักรพรรดิและความอุดมสมบูรณ์ (ภาพที่ ๓๑)

เห็นได้ว่าการจัดวางลายมณฑลของรอยพระพุทธรูปที่วัดพระรามมีความคล้ายคลึงกับรอยพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหารมาก จึงน่าจะสร้างขึ้นในช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกัน เมื่อรอยพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหาร แต่เดิมประดิษฐานอยู่ที่เมืองพิษณุโลก ซึ่งพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาที่เสด็จไปประทับยังเมืองพิษณุโลกนั้นมีอยู่ ๓ พระองค์คือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. ๑๙๙๑ - ๒๐๓๑^{๕๐}) สมเด็จพระมหาธรรมราชา (พ.ศ. ๒๑๑๒ - ๒๑๓๓^{๕๑}) และสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (พ.ศ. ๒๑๓๓ - ๒๑๔๘^{๕๒}) โดยรอยพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหาร

^{๕๐} หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย, ๕๑.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน.

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน.

สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๙๗๐ ดังนั้น จึงสันนิษฐานว่ารอยพระพุทธรูปที่วัดพระรามสร้างขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

รอยพระพุทธรูปที่วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี

ภาพที่ ๓๒ รอยพระพุทธรูปจำหลักไม้ วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี
(ภาพจาก สุพจน์ ลีศิริอานนท์)

จัดวางลายมงคลโดยทำเป็นตารางจัดเรียงเป็นวงประกอบซ้อนกันทั้งหมด ๔ วง วงในสุดวงแหวนซ้อนกัน ๗ ชั้น เป็นสัญลักษณ์แทนเขาสัตตบริภัณฑ์ วงที่สองและสามจัดวางสัญลักษณ์แทนเครื่องสูงของพระจักรพรรดิ ความอุดมสมบูรณ์ ภูเขาทั้ง ๗ และแม่น้ำทั้ง ๗ วงนอกสุดจัดวางสัญลักษณ์แทนชั้นพรหมโลก เทวโลก และสัตว์หิมพานต์ (ภาพที่ ๓๒)

รอยพระพุทธรูปที่วัดพระรูป เดิมประดิษฐานไว้ในถ้ำที่เขาเดิมบางนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี แต่ได้โยกย้ายนำมารักษาไว้ที่วัดพระรูปตั้งในปัจจุบัน^{๕๓} เป็นรอยพระพุทธรูปที่จำหลักลงบนไม้ ตรงบริเวณมุมทั้งสี่ของรอยพระพุทธรูปจำหลักไม้เป็นรูปจตุโลกบาล พระพักตร์รูปสี่เหลี่ยม สวมมงกุฎทรงเทริด สร้อยคอแผง และพาหุรัด

ด้านหลังจำหลักเป็นรูปมารผจญ โดยการที่ละไว้ไม่ทำรูปพระพุทธรูป อาจเห็นว่าเป็นพระบาท คงไม่เหมาะสมจึงทำไว้แต่พระแทน ข้างใต้เป็นรูปพระแม่ธรณีบีบมวยผม ทางด้านซ้ายเป็นรูปพญามารที่ข้างทำท่าพนมมือยอมรับในอำนาจของพระพุทธองค์ เบื้องล่างเป็นรูปมารผจญ

^{๕๓} ประยูร อุลุชาฎะ [น. ณ ปากน้ำ], สมุดภาพประวัติศาสตร์ศิลปะสยามประเทศ (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๔๑), ๗๑.

ทำเป็นรูปยักษ์สวมชฎาเทริด ตาพอง คิ้วขมวด แยกเขี้ยวอย่างขึงขัง ตรงส่วนสายสังวาลทำเป็นรูปเชือกที่ขดเป็นเกลียว (ภาพที่ ๓๓) เทียบได้กับรูปยักษ์แบกที่ฐานพระปรางค์ วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ ๓๔) ซึ่งจัดอยู่ในช่วงสมัยอยุธยาตอนต้น ประกอบกับเครื่องทรงของรูปमारผจญและจตุโลกบาล รวมถึงระบบการวางลายมงคลที่คล้ายคลึงกับรอยพระพุทธรูปที่วัดเสด็จมาก จึงสันนิษฐานว่ารอยพระพุทธรูปที่วัดพระรูป น่าจะอยู่ในสมัยอยุธยาตอนต้น และคงสร้างขึ้นหลังจากรอยพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหารและรอยพระพุทธรูปที่วัดพระราม เล็กน้อย

ภาพที่ ๓๓ ด้านหลังของรอยพระพุทธรูปเจ้าหลักไม้ วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี
(ภาพจาก สุพจน์ ลีศิริอานนท์)

ภาพที่ ๓๔ รูปยักษ์แบกที่ฐานพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ระบบที่ ๓

จัดวางลายมงคลโดยใช้กลางฝ่าพระบาทเป็นศูนย์กลาง สลักเป็นรูปดอกบัว และในดอกบัวปรากฏลายมงคล ๑๐๘ ประการ จัดเรียงอยู่ในตารางที่ประกอบเป็นวงกลม พื้นที่ส่วนที่เหลือทำเป็นตารางบรรจุลายมงคลจนเต็มฝ่าพระบาท ซึ่งรอยพระพุทธรบาทที่มีการจัดวางลายมงคลในลักษณะดังกล่าวอย่างชัดเจน^{๕๔} มีอยู่เพียงรอยเดียวคือ รอยพระพุทธรบาทที่วัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ ๓๕)

ภาพที่ ๓๕ รอยพระพุทธรบาทที่วัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
(ภาพจาก กวิฏ ตั้งจรัสวงศ์)

รอยพระพุทธรบาทที่วัดวรโพธิ์ ตรงกลางสลักเป็นรูปดอกบัวมีกลีบซ้อนกันสองชั้น จัดวางลายมงคลอันเป็นสัญลักษณ์แทนเครื่องสูงของพระจักรพรรดิ และความอุดมสมบูรณ์ทั้งชั้นในและชั้นนอก ซึ่งที่ชั้นนอกมีการจัดวางสัญลักษณ์รูปแม่น้ำทั้ง ๗ ด้วย (ภาพที่ ๓๖)

^{๕๔} อีกรอยหนึ่งที่จัดวางลายมงคลในลักษณะดังกล่าวคือ รอยพระพุทธรบาทที่วัดภูเขาทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา แต่ไม่สามารถมองเห็นลายมงคลได้เลย เนื่องจากมีร่องรอยของแผ่นทองคำเปลว และตะไคร่น้ำปิดทับเต็มไปหมด.

ภาพที่ ๓๖ รอยพระพุทธรูปที่วัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
(ภาพจาก กวีฏ ตั้งจรัสวงศ์)

ในขณะที่การจัดวางในระบบตารางจะประกอบไปด้วยสัญลักษณ์แทนชั้นพรหมโลก เทวโลก ป่าหิมพานต์ และสัตว์หิมพานต์ โดยจัดวางในลักษณะที่ให้เห็นเป็นมุมมองในแนวนอน คือ สัญลักษณ์แทนชั้นพรหมโลกจัดวางอยู่บริเวณสันพระบาท ส่วนสัญลักษณ์แทนชั้นเทวโลกจัดวางอยู่บริเวณนี้พระบาท และเบื้องล่างของทั้งสองสัญลักษณ์จะจัดวางสัญลักษณ์แทนป่าหิมพานต์และสัตว์หิมพานต์

ลักษณะการจัดวางระบบลายมงคลให้เห็นเป็นมุมมองในแนวนอนนี้ น่าจะเป็นการสืบต่อมาจากการจัดระบบลายมงคลแบบจัดเรียงเป็นวงกลมอยู่กลางฝ่าพระบาท ตัวอย่างเช่น รอยพระพุทธรูปที่วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี (ภาพที่ ๓๒) เป็นต้น

นอกจากนี้ส่วนฐานของรอยพระพุทธรูปที่วัดวรโพธิ์ ยังมีลักษณะคล้ายฐานบัว ประกอบด้วย หน้ากระดานล่าง บัวคว่ำ บัวหงาย และหน้ากระดานบน ตามลำดับ โดยที่บริเวณบัวคว่ำและหน้ากระดานบน สลักเป็นลายพันธุ์พฤกษาในกรอบรูปวงโค้งสลักกับอุบะ และที่บริเวณหน้ากระดานล่างกับบัวหงายสลักเป็นรูปแถวพระสาวกนั่งพนมมือ (ภาพที่ ๓๗)

ภาพที่ ๓๗ ส่วนฐานของรอยพระพุทธรูปที่วัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
(ภาพจาก กวีฏ ตั้งจรสวงศ์)

ในส่วนของลายพันธุ์พฤกษาในกรอบรูปวงโค้งนี้ ปรากฏในศิลปะอยุธยาอย่างซ้ำ ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น ตัวอย่างเช่น งานสลักหินที่วัดมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีลักษณะของการประดับกระหนกประหนึ่งเป็นใบไม้ที่อยู่โดยรอบตัวดอก^{๕๕} พบสืบมาจนถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง เช่น ที่ลายเฟืองอุบะ ปรากฏพระศรีรัตนมหาธาตุ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดสุพรรณบุรี^{๕๖} และที่ลายกรวยเชิง ปรากฏวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก (ภาพที่ ๓๘) เป็นต้น

ภาพที่ ๓๘ ลายกรวยเชิง ปรากฏวัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก

ที่มา : สันติ เล็กสุขุม, ปรากฏและลายปูนปั้นประดับวัดจุฬามณี พิษณุโลก (กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๙), ๘๐.

^{๕๕} สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะอยุธยา งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๕๐), ๑๕๖, รูป ๑๔๘.

^{๕๖} เรืองเตียวกัน, ๑๗๑, รูป ๑๖๘.

ในขณะที่ลายพันธุ์พุกษาในกรอบรูปวงโค้งของรอยพระพุทธรูปที่วัดวรโพธิ์ มี กระบวนลายที่ต่างออกไป ไม่มีลักษณะของการประดับกระหนกประหนึ่งเป็นใบไม้ที่อยู่โดยรอบ ตัว ดอกแล้ว สามารถอธิบายได้ ๒ ประการ คือ ประการแรก ลวดลายที่พบในรอยพระพุทธรูปที่ วัดวรโพธิ์เป็นงานในช่วงสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ^{๕๗} แต่น่าจะหลังจากลายที่ปราสาทวัด จุฬามณี ประการที่ ๒ เป็นงานในช่วงหลังจากสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถลงมา โดยอาจ สืบสายพัฒนาการมาจากลายที่ปราสาทวัดจุฬามณีก็เป็นได้

ส่วนการประดับแถวพระสาวกนั่งพนมมือ ก็อาจเป็นการคิดสร้างสรรค์ขึ้นโดยมี แรบบันดาลใจมาจากงานสร้างที่วัดจุฬามณี เช่น แถวหงส์ที่กำลังคาบช่อดอกไม้^{๕๘} อีกทั้งยังพบ เทวดาอยู่ท่ามกลางพรรณพฤกษา^{๕๙} ทั้งนี้การปรับเปลี่ยนรูปแบบอาจสัมพันธ์กับบทบาทของ ฐานรองรับรอยพระพุทธรูปก็เป็นได้

ที่น่าสังเกตอีกอย่างคือ รอยพระพุทธรูปที่วัดวรโพธิ์แสดงรูปปราสาทซ้อนชั้น เป็น สัญลักษณ์แทนชั้นพรหมโลกและเทวโลก (ภาพที่ ๓๙) ซึ่งมีปรากฏเฉพาะในศิลปะพุกามและ ศิลปะสุโขทัยเท่านั้น แต่เมื่อนำมาพิจารณาประกอบกับระบบในการวางลายมงคลที่มีพัฒนาการไป ไกลจากศิลปะพุกามและศิลปะสุโขทัยมาก รวมถึงลายประดับที่ส่วนฐานแล้ว น่าจะเป็นเพียงการ ย้อนกลับไปเลียนแบบรอยพระพุทธรูปในสมัยก่อนหน้าเท่านั้น

ภาพที่ ๓๙ รูปปราสาทซ้อนชั้นบนรอยพระพุทธรูปที่วัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพจาก กวีฏ ตั้งจรัสวงศ์)

^{๕๗} ปราสาทวัดจุฬามณีสร้างขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ดูเพิ่มเติมใน สันติ เล็กสุขุม, ปราสาทและลายปูนปั้นประดับวัดจุฬามณี พิชณฺ์โลก (กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๙), ๑ - ๒.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, ๕๓.

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน, ๓๗.

วัดวรโพธิ์ เดิมมีนามว่าวัดระฆัง^{๖๐} ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสร้างขึ้นตั้งแต่เมื่อใด แต่อย่างน้อยก็คงไม่หลังไปกว่ารัชสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ (พ.ศ. ๒๑๔๘ - ๒๑๕๓^{๖๑}) เพราะในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวถึง สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๒๑๕๓ - ๒๑๗๑^{๖๒}) ที่ทรงประทับที่วัดนี้ขณะทรงผนวชก่อนขึ้นครองราชย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๑๕๓ ในรัชสมัยของพระศรีเสาวภาค (พ.ศ. ๒๑๕๓^{๖๓}) หลังจากนั้นก็ไม่ปรากฏเรื่องราวของวัดนี้ในพงศาวดารอีก จนกระทั่งถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๒๓๑ - ๒๒๔๕^{๖๔})^{๖๕} จึงอาจเป็นไปได้ว่ารอยพระพุทธรูปที่วัดวรโพธิ์อาจสร้างขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าทรงธรรมก็เป็นได้

ระบบที่ ๔

ลายมงคล ๑๐๘ ประการ จัดวางอยู่ในตารางเต็มฝ่าพระบาท แสดงในลักษณะภาพรวมของจักรวาลในมิติแนวตั้ง จัดแสดงสัญลักษณ์แทนรูปพรหมโลกและเทวโลกอันเป็นมงคลที่มีศักดิ์สูงสุด เรียงอยู่ในระดับสูงสุดของฝ่าพระบาท รองลงมาคือ สัญลักษณ์แทนเขาพระสุเมรุโลกมนุษย์ เขา จักรวาล และมหาสมุทรอยู่ในระดับที่ลดหลั่นกันลงมาจนถึงแนวสันพระบาท

การจัดวางลายมงคลในลักษณะนี้ เป็นที่แพร่หลายและนิยมเป็นอย่างมากในศิลปะไทย ปรากฏทั้งในศิลปะอยุธยา ล้านนา และรัตนโกสินทร์ โดยในที่นี้จะขอยกตัวอย่างเฉพาะที่สำคัญ คือ รอยพระพุทธรูปที่วิหารน้อย วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย รอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระปฏิมาลัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร และฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดโปรดเกศเชษฐาราม จังหวัดสมุทรปราการ เป็นต้น

รอยพระพุทธรูปที่วิหารน้อย วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย

โดยส่วนใหญ่ของรอยพระบาทและลายมงคลหายไปเกือบหมด (ภาพที่ ๔๐ และ ๔๑) แต่พอจะสังเกตเห็นการเรียงสัญลักษณ์มงคลบนรอยพระบาทนี้ได้ว่า จัดแสดงรูปพรหมโลกอันเป็นมงคลที่มีศักดิ์สูงสุด เรียงอยู่ในระดับสูงสุดของฝ่าพระบาท สัญลักษณ์อื่นๆ ที่ขาดหายไปคงจะเรียงให้เป็นระเบียบอันแสดงถึงแผนผังของคติภูมิจักรวาลในมิติด้านตั้ง

^{๖๐} กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม ๔ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๘), ๓๑๘.

^{๖๑} หม่อมเจ้าสุภัทรรติศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย, ๕๑.

^{๖๒} เรื่องเดียวกัน.

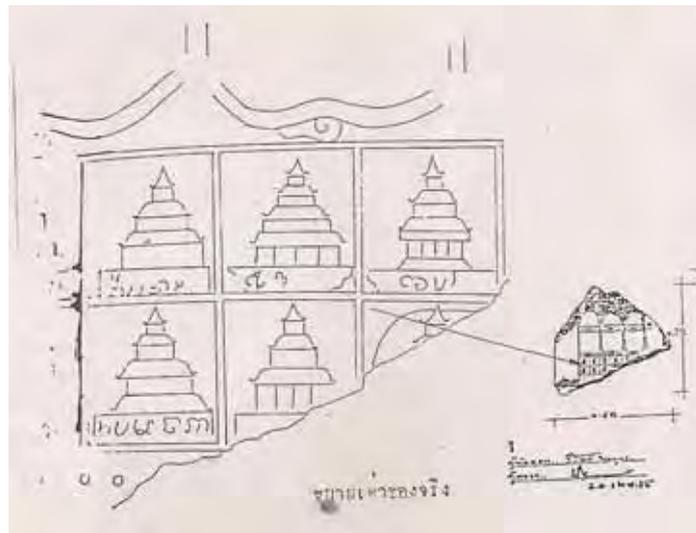
^{๖๓} เรื่องเดียวกัน.

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, ๕๒.

^{๖๕} พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๗ (กรุงเทพฯ : อมรรการพิมพ์, ๒๕๑๖), ๓๘๑.

ภาพที่ ๔๐ รอยพระพุทธรูปที่วิหารน้อย วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย
ที่มา : นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูป ในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๓๓), ๔๑.

ภาพที่ ๔๑ ภาพลายเส้นของรอยพระพุทธรูปที่ วิหารน้อย วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย
ที่มา : มะลิ โคกสันเทียะ, “วัดศรีชุม.” โบราณคดี ๔, ๑ (กรกฎาคม, ๒๕๑๕) : ๖๕.

การกำหนดอายุของรอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐาน ณ วิหารน้อย วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย เป็นเรื่องยาก เพราะส่วนใหญ่ชำรุดเสียหาย ลายที่เหลือปรากฏอยู่เพียงลายเดี่ยวคือ รูปปราสาทซ้อนชั้น อันเป็นสัญลักษณ์แทนพรหมโลกและเทวโลก ลักษณะดังกล่าวมีความใกล้เคียงกับรอยพระพุทธรูปในศิลปะพุกามและศิลปะสุโขทัย ซึ่งหากสันนิษฐานว่ารอยพระพุทธรูปนี้อยู่ติดที่มาจากแต่ดั้งเดิม ไม่ได้ถูกเคลื่อนย้ายมาจากที่ใด ก็น่าจะมีอายุใกล้เคียงกับภาพลายเส้นชาดกภายในอุโมงค์ของมณฑปวัดศรีชุม คือ มีอายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ – ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ร่วมสมัยกับรอยพระพุทธรูปภายในอุโมงค์วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย

รอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระบฏสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

รอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระบฏสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. ๒๒๗๕ – ๒๓๐๑^{๖๖}) มีประวัติว่าทรงส่งไปถวายพระเจ้ากรุงลังกา (ภาพที่ ๔๒) เมื่อปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๓ โดยสมมติว่าเป็นรูปจำลองของรอยพระพุทธรูปที่สระบุรี^{๖๗}

ภาพที่ ๔๒ รอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระบฏสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ที่มา : ที่ระลึกพระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี พ.ศ. ๒๕๔๒ (กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๒), ๔๓.

^{๖๖} หม่อมเจ้าสุภัทราวดี ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย, ๕๒.

^{๖๗} นันทนา ชูติวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, ๕๔.

ลวดลายบนรอยพระพุทธรูปที่สามารถนำมาช่วยยืนยันในเรื่องอายุ คือ ลาย
 กระหนก ขาสิ่งห์ และรูปเขาพระสุเมรุ โดยลายกระหนกมีปรากฏร่วมกับลายมงคลเกือบทุกลาย
 บนรอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระบรมธาตุสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ตัวอย่างเช่น ลายรูปพระแสง
 หอก (ภาพที่ ๔๓) และลายรูปกิ้งกรัง (ภาพที่ ๔๔) เป็นต้น กระหนกมีลักษณะลายที่ซับซ้อน แสดง
 ในลักษณะคดโค้งทำให้ดูเรียวยาว อันเป็นลักษณะของลายกระหนกสมัยอยุธยาตอนปลาย^{๖๘}

ภาพที่ ๔๓ ลายมงคลรูปพระแสงหอกบนรอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระบรม
 ธาตุสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ที่มา : ที่ระลึกพระราชพิธียกจุลมงกุฎและสมโภชพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี พ.ศ. ๒๕๔๒ (กรุงเทพฯ :
 บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๒), ๔๕.

ภาพที่ ๔๔ ลายมงคลรูปกิ้งกรังบนรอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระบรมธาตุสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ที่มา : ที่ระลึกพระราชพิธียกจุลมงกุฎและสมโภชพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี พ.ศ. ๒๕๔๒ (กรุงเทพฯ :
 บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๒), ๕๒.

ขาสิ่งห์มีปรากฏอยู่ในส่วนฐานหรือแท่นรองรับลายมงคลประเภทเครื่องสูง และสัตว์
 หิมพานต์ เป็นต้น ขาสิ่งห์ที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระบรมธาตุสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

^{๖๘} สันติ เล็กสุขุม, ลวดลายปูนปั้นแบบอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. ๒๕๓๐ - ๒๕๓๕)
 (กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๒), ๑๐๒.

บรมโกศ มีลักษณะค่อนข้างเพรียว ยึดสูง ไม่ประกอบกันจากแนววงโค้งหลายวง และปรากฏครีบท้องสิงห์ (ภาพที่ ๔๕) อันเป็นลักษณะของขาสิงห์สมัยอยุธยาตอนปลาย^{๖๙}

ภาพที่ ๔๕ ลายมงคลรูปพระแท่นที่ประทับหรือบัลลังก์แก้ว บนรอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระภู
สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ที่มา : ที่ระลึกพระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี พ.ศ. ๒๕๔๒ (กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๒), ๔๖.

ภาพที่ ๔๖ ลายมงคลรูปเขาพระสุเมรุบนรอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระภู
สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ที่มา : ที่ระลึกพระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี พ.ศ. ๒๕๔๒ (กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๒), ๔๗.

^{๖๙} เรืองเตียวกัน, ๑๐๕ - ๑๐๗.

ลายมงคลรูปเขาพระสุเมรุบนรอยพระพุทธรูปบาทบนแผ่นพระบฏสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ แสดงแบบมุมมองด้านตัดขวาง มีลักษณะเป็นแท่งสูงลดหลั่นกันไป^{๗๐} (ภาพที่ ๔๖) ลักษณะดังกล่าวปรากฏครั้งแรกในงานจิตรกรรมฝาผนังในศิลปะพม่า คือที่ Le – myet – hna^{๗๑} และ Ma – la – phyi – hpaya มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙^{๗๒} และ Hsin – byu – shin มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐^{๗๓}

สำหรับในประเทศไทยมีปรากฏในภาพจิตรกรรมที่วิหารน้ำแต้ม วัดพระธาตุลำปางหลวง จังหวัดลำปาง อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒^{๗๔} รอยพระพุทธรูปไม้ประดับมุกที่วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๒๓^{๗๕}

^{๗๐} ในคัมภีร์บรรยายลักษณะพอสรุปได้ว่า เขาสัตตบริภัณฑ์มีลักษณะเหมือนวงแหวนที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุเป็นชั้นๆ ลดหลั่นกันลงไปเป็นลำดับ รวมทั้งสิ้น ๗ เขา มีชื่อเรียกแต่ละเขาจากชั้นในสุด ดังนี้ ยุคนธร อสิณธร กรวิก สุททันะ เนมิณธร วินันตก และ อัสสกันณะ เรียงจากสูงลงมาต่ำตามลำดับ โดยมีความสูงเป็นครึ่งหนึ่งของเขาที่อยู่ถัดมาด้าน ในเขาสัตตบริภัณฑ์แต่ละลูกมีส่วนที่พื้นน้ำและจมน้ำสูงเท่ากัน บนยอดเขาเป็นที่ตั้งของวิมานเทวดา ในระหว่างเขาแต่ละลูกจะคั่นด้วยสี่ทันตรมหาสมุทร อังจาก ถนน พงศกรปภัส, “จิตรกรรมฝาผนังภาพไตรภูมิอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี : ความสัมพันธ์ด้านรูปแบบและเนื้อหา กับสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา เลขที่ ๖” (สารนิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘), ๑๕. ซึ่งการที่มีได้เขียนให้เขาสัตตบริภัณฑ์มีขนาดลดหลั่นลงไปทีละครึ่งตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ อาจมีสาเหตุมาจากการวางองค์ประกอบภาพก็เป็นได้.

^{๗๑} Pierre Pichard, *Inventory of Monuments at Pagan*, Vol. III (Paris : UNESCO, 1994), 187.

^{๗๒} Ibid, 170.

^{๗๓} Ibid, 204.

^{๗๔} สน สีมাত্রัง, “อิทธิพลของไตรภูมิพระร่วงต่อลักษณะศิลปกรรมและวรรณกรรมไทย,” *สรุปผลสัมมนาเรื่องไตรภูมิพระร่วง* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๗), ๑๓๖.

^{๗๕} ศักดิ์ชัย สายสิงห์, “พระพุทธรูปไม้ประดับมุกในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เชียงใหม่,” *พิพิธภัณฑ์สาร* ๒, ๓ (๒๕๓๒) : ๑๙..

และในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยาเลขที่ ๖ มีอายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๒ – ๒๓^{๗๖} และที่จิตรกรรมฝาผนังที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี เขียนขึ้นในพุทธศักราช ๒๒๗๗ ตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศในช่วงอยุธยาตอนปลาย^{๗๗} เป็นต้น

รอยพระพุทธรูปบาทบนแผ่นพระภุชงค์พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ จัดแสดงลายมงคลรูปพระพรหมประทับอยู่ในวิมาน จำนวน ๑๖ รูป เป็นสัญลักษณ์แทนพรหมโลก ๑๖ ชั้น ถัดลงมาเป็นรูปเทวดาประทับอยู่ในวิมาน จำนวน ๘ รูป เป็นสัญลักษณ์แทนเทวโลก ๖ ชั้น ถัดลงมาเป็นสัญลักษณ์แทนเครื่องสูง มีเขาพระสุเมรุอยู่กึ่งกลางรอยพระพุทธรูปบริเวณเหนือดอกบัว และมีขนาดใหญ่กว่าลายมงคลอื่น ๆ และมีสัญลักษณ์แทนพระจันทร์และพระอาทิตย์ขนาดข้างสัญลักษณ์แทนความอุดมสมบูรณ์ ป่าหิมพานต์ ท้าวมหาพรหมสี่พักตร์ สระใหญ่ทั้ง ๗ ร่ายล้อมรูปดอกบัว และสัญลักษณ์แทนสัตว์หิมพานต์ และภูเขาทั้ง ๗ อยู่บริเวณสันพระบาท

จะเห็นได้ว่ารอยพระพุทธรูปที่มีการจัดแสดงจำนวนของลายมงคลบางลายที่ไม่ตรงกับในคัมภีร์ เช่น ได้แก่ แสดงสัญลักษณ์แทนชั้นเทวโลก ๘ รูป เป็นต้น อาจเป็นเพราะต้องการให้เกิดความสมมาตรและสวยงามเป็นระเบียบจึงปรับจำนวนลายมงคลให้แตกต่างไปจากจำนวนที่ระบุไว้ในคัมภีร์

ที่น่าสังเกตคือยังมีลายมงคลบางลายที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน คือ ลายรูปเต่าทองแมลงภู่ทอง และพญาเสือเหลือง ซึ่งลายดังกล่าวมีปรากฏในคัมภีร์พุทธรูปบาทลขณ อันเป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นในปี พ.ศ. ๒๒๙๔^{๗๘} รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งถึงแม้ว่ารอยพระพุทธรูปนี้จะจัดวางลายมงคลตามคัมภีร์พุทธรูปบาทลขณ แต่ก็ยังคงใช้คัมภีร์ชินลังการฎีกาประกอบด้วย กล่าวคือ มีการจัดวางลายรูปบาตรแก้ว ซึ่งมีเฉพาะในคัมภีร์ชินลังการฎีกาเท่านั้น

^{๗๖} แต่เดิม ธนิต อยู่โพธิ์ ได้กำหนดอายุไว้ในพุทธศตวรรษที่ ๒๒ – ๒๓ แต่รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุลมีความเห็นว่าควรมีอายุไม่เกินไปกว่าปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๒ และไม่อ่อนกว่าพุทธศตวรรษที่ ๒๓ เพราะในตอนท้ายมีภาพแผ่นที่กรุงศรีอยุธยา ปรากฏพระพุทธรูปบาทที่เขาสังฆพันธ์คีรีหรือพระพุทธรูปบาทที่เมืองสระบุรี ซึ่งตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ พระพุทธรูปบาทที่เมืองสระบุรีเพิ่งค้นพบในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม (ครองราชย์ พ.ศ. ๒๑๔๕ - ๒๑๗๐) และในสมุดภาพยังปรากฏรูปสตรีไว้ผมมวย ในขณะที่ภาพปูนปั้นพุทธประวัติบนผนังเมรุทิศเมรุรายที่วัดไชยวัฒนาราม ซึ่งเป็นงานในรัชกาลของพระเจ้าปราสาททอง มิได้ปรากฏรูปสตรีไว้ผมมวยอีกต่อไป อ้างจาก รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล, “วิวัฒนาการและประติมานวิทยาจิตรกรรมโลกสถูปฐานเบื้องหลังพระประธาน,” เมืองโบราณ ๒๙, ๔ (ตุลาคม – ธันวาคม, ๒๕๔๖) : ๔๔.

^{๗๗} ประยูร อุลุชาฎะ [น. ณ ปากน้ำ], วัดเกาะแก้วสุทธาราม (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๒๙), ๗.

^{๗๘} สำนักราชเลขาธิการ, มงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธรูป (กรุงเทพฯ : หจก. อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๐), ๑.

ฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร

สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๓) เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗^{๗๙} จัดแสดงลายมงคลรูปพระพรหมประทับอยู่ในวิมาน จำนวน ๑๖ รูป เป็นสัญลักษณ์แทนพรหมโลก ๑๖ ชั้น ถัดลงมาเป็นรูปเทวดาถือพระขรรค์ประทับอยู่ในวิมาน จำนวน ๖ รูป เป็นสัญลักษณ์แทนเทวโลก ๖ ชั้น ถัดลงมาเป็นสัญลักษณ์แทนเครื่องสูง มีเขาพระสุเมรุอยู่กึ่งกลาง รอยพระพุทธรูปบริเวณเหนือดอกบัว และมีขนาดใหญ่กว่าลายมงคลอื่นๆ และมีสัญลักษณ์แทนพระจันทร์และพระอาทิตย์ขนานบ้าง สัญลักษณ์แทนป้าหิมพานต์และสัตว์หิมพานต์จะอยู่รายล้อมรูปดอกบัว ในขณะที่สัญลักษณ์แทนความอุดมสมบูรณ์ และเครื่องสูงของพระจักรพรรดิ และมหาทวิปทั้ง ๔ จะอยู่บริเวณสันพระบาท (ภาพที่ ๔๗ และ ๔๘)

การจัดแสดงลายมงคลในฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม จะเห็นได้ว่ามีความคล้ายคลึงกับรอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระภุชงค์พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมาก โดยมีการเลือกใช้ลายมงคลจากคัมภีร์พุทฺธปาทลกุขณ และชินลึงการฎีกา คือ มีลายบาตรแก้วที่ปรากฏเฉพาะในคัมภีร์ชินลึงการฎีกา และมีลายเถาว์วัลย์แก้วที่ปรากฏเฉพาะในคัมภีร์พุทฺธปาทลกุขณ

ภาพที่ ๔๗ ฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร (ภาพจาก ฟลอยไฟลีน เทพพงษ์)

^{๗๙} พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๐๖), ๓๔๔.

ภาพที่ ๔๘ ฝาพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร
ที่มา : ศานติ – นวรัตน์ ภาคคีคำ, สิริมงคลวัดโพธิ์ (กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๙), ๖๙.

แต่ขณะเดียวกันก็ยังมีลักษณะที่ต่างออกไปคือ มิได้เพิ่มสัญลักษณ์แทนชั้นเทวโลก เป็น ๘ รูป แต่ยังคงไว้ตามจำนวนที่กล่าวไว้ในคัมภีร์คือ ๖ รูป โดยแก้ปัญหาเรื่องความสมมาตร ด้วยการเอารูปดอกพุดซ้อนและรูปเถาววัลย์แก้วมาไว้ในตำแหน่งที่อยู่กึ่งกลางแถวของสัญลักษณ์ แทนรูปเทวโลก ซึ่งการที่เลือกเอารูปเถาววัลย์แก้วซึ่งไม่มีปรากฏในรอยพระพุทธรูปบาทบนแผ่นพระบฏสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มาวางคู่กับลายรูปดอกพุดซ้อน อาจเป็นเพราะเห็นว่าเป็นลายประเภทพันธุ์พฤกษาเช่นเดียวกันก็เป็นได้ และมีการเพิ่มสัญลักษณ์รูปธงเป็น ๒ รูปจัดวางในลักษณะที่สมมาตรในแถวลายสัญลักษณ์แทนเครื่องสูงของพระจักรพรรดิอีกด้วย

นอกจากนี้ยังมีการปรับรูปสัญลักษณ์บางอย่าง เช่น สัญลักษณ์แทนเขาพระสุเมรุที่ในรอยพระพุทธรูปบาทบนแผ่นพระบฏสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจะแสดงเป็นยอดเขา ๕ ยอด แต่ในฝาพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามจะลดรูปเหลือเพียงแค่อยอดเดียว สัญลักษณ์แทนเขาไกรลาสก็เปลี่ยนจากรูปภูเขาเป็นรูปวิมานที่มีลักษณะคล้ายกับสัญลักษณ์แทนรูปเขาพระสุเมรุ อีกทั้งยังให้ความสำคัญกับสัญลักษณ์แทนภูเขาไกรลาสและสระอโนดาต ให้มี

ขนาดใหญ่เทียบเท่ากับสัญลักษณ์แทนรูปภูเขาพระสุเมรุ โดยสัญลักษณ์แทนสระอโนดาตจะอยู่ที่กึ่งกลางฝ่าพระบาทบริเวณข้างใต้รูปดอกบัว และสัญลักษณ์แทนเขาไกรลาสอยู่บริเวณสันพระบาท สัญลักษณ์แทนมหาทวีปทั้ง ๔ ทำเป็นรูปมนุษย์สวมเสื้อแขนกระบอก ไว้ผมทรงมหาดไทย นั่งพับเพียบอยู่ใต้ต้นไม้ (ภาพที่ ๔๙)

ภาพที่ ๔๙ บริเวณสันพระบาทของพระพุทธรูปไสยาสน์ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร (ภาพจาก ฟลอยไพลิน เทพพงษ์)

ที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งคือ ฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพน วิมลมังคลารามปรากฏลายมงคลที่ไม่มีอยู่ในคัมภีร์ทั้งพุทธปาทลทุกขณ และชินลึงการฎีกา คือมีลายรูปพระจักรพรรดิ นางแก้ว ขุนพลแก้ว และขุนคลังแก้ว ซึ่งกรณีนี้ น่าจะเกิดจากการขยายความในคัมภีร์ที่บอกว่าเป็นลายมงคลรูปพระจักรพรรดิพร้อมข้าราชการบริวาร ซึ่งในรอยพระพุทธรูปบาทอื่นๆ จะปรากฏเป็นรูปพระจักรพรรดิเพียงรูปเดียวเท่านั้น

ฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดโปรดกศเชษฐาราม จังหวัดสมุทรปราการ

จัดวางลายมงคลคล้ายคลึงกับฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามมาก แต่เนื่องจากฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดโปรดกศเชษฐาราม มีขนาดเล็กกว่ามาก ทำให้มีการลดจำนวนลายมงคลลงจนเหลือเพียง ๖๕ ลายเท่านั้น โดยมีการคงไว้เฉพาะซึ่งลายที่สำคัญและมีการปรับเปลี่ยนรวมบางลายมาไว้ในตารางช่องเดียวกัน (ภาพที่ ๕๐)

กล่าวคือ จัดแสดงลายมงคลรูปพระพรหมประทับอยู่ในวิมาน จำนวน ๕ รูป เป็นสัญลักษณ์แทนพรหมโลก ๑๖ ชั้น รูปเทวดาถือพระขรรค์ประทับอยู่ในวิมาน จำนวน ๕ รูป เป็นสัญลักษณ์แทนเทวโลก ๖ ชั้น ถัดลงมาเป็นสัญลักษณ์แทนเครื่องสูง มีเขาพระสุเมรุอยู่กึ่งกลางรอยพระพุทธรูปบาทบริเวณเหนือดอกบัว และมีขนาดใหญ่กว่าลายมงคลอื่นๆ และมีสัญลักษณ์แทนพระจันทร์และพระอาทิตย์ขนาดให้ใหญ่เทียบเท่าเขาพระสุเมรุอีกด้วย

สัญลักษณ์แทนความอุดมสมบูรณ์ สัญลักษณ์แทนป่าหิมพานต์และสัตว์หิมพานต์จะอยู่ รายล้อม รูปดอกบัวไล่ลงไปจนถึงบริเวณสันพระบาท

ภาพที่ ๕๐ ฝาพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ที่วัดโปรดเกศเชษฐาราม จังหวัดสมุทรปราการ
(ภาพจาก สุพจน์ ลีศิริอานนท์)

โดยสัญลักษณ์แทนเขาพระสุเมรุลดรูปเหลือเพียงแคยอดเดียว สัญลักษณ์แทนเขาไกรลาสก็เปลี่ยนจากรูปภูเขาเป็นรูปวิมานที่มีลักษณะคล้ายกับสัญลักษณ์แทนรูปเขาพระสุเมรุ อีกทั้งยังให้ความสำคัญกับสัญลักษณ์แทนภูเขาไกรลาสและสระโนดาต ให้มีขนาดใหญ่เทียบเท่ากับสัญลักษณ์แทนรูปภูเขาพระสุเมรุ สัญลักษณ์แทนสระโนดาตจัดวางอยู่กึ่งกลางฝาพระบาท บริเวณข้างใต้รูปดอกบัว และสัญลักษณ์แทนเขาไกรลาสจัดวางอยู่บริเวณสันพระบาท นอกจากนี้ยังมีการจัดวางสัญลักษณ์แทนพระจักรพรรดิ ขุนพลแก้ว และนางแก้วบริเวณสันพระบาท เช่นเดียวกับฝาพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ต่างกันตรงแค่เพียงไม่มีสัญลักษณ์แทนขุนคลังแก้วเท่านั้น ซึ่งก็คงเป็นด้วยเหตุผลด้านเนื้อที่ที่มีอยู่อย่างจำกัด

ถึงกระนั้นก็ยังมีความแตกต่างออกไปจากฝาพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม คือ รูปดอกบัวตรงกลางมีการทำเป็นตาราง ๑๒ ช่อง แต่ละช่องบรรจุรูป ๑๒ นักชัฏลงไปด้วย ที่น่าสนใจอีกอย่างคือ บริเวณสันพระบาทมีการทำรูปสตรีห่มสบไ้ไว้ผมปักหนึ่งพับเพียบได้ต้นไม้ และรูปบุรุษสวมเสื้อแขนกระบอก ไว้ผมทรงมหาดไทยหนึ่งพับเพียบได้ต้นไม้ (ภาพที่ ๕๑) โดยอาจเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงมหาทวีปทั้ง ๔ เช่นเดียวกันกับฝาพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งทำเป็นรูปมนุษย์สวมเสื้อแขนกระบอก ไว้ผม

ทรงมหาดไทยนั่งพับเพียบอยู่ใต้ต้นไม้เช่นเดียวกัน (ภาพที่ ๔๙) แต่ที่เหลือเพียงจำนวน ๒ รูป ก็คงเป็นเพราะเนื้อที่ที่มีอยู่อย่างจำกัดนั่นเอง

ภาพที่ ๕๑ ลายมงคลรูปมหาทวิบบนฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ที่วัดโปรดเกศเชษฐาราม จังหวัดสมุทรปราการ
(ภาพจาก สุพจน์ ลีศิริอานนท์)

ยังมีลักษณะที่พิเศษอีกประการหนึ่งคือ มีการจัดวางสัญลักษณ์แทนชั้นเทวโลกอยู่บนสุดของฝ่าพระบาท เหนือสัญลักษณ์แทนชั้นพรหมโลก ซึ่งจากหลักฐานเท่าที่ทำการค้นคว้ามาพบว่าลักษณะดังกล่าวไม่เคยมีปรากฏบนรอยพระพุทธรูปบาทใดเลย

ในส่วนของการกำหนดอายุ วัดโปรดเกศเชษฐาราม จังหวัดสมุทรปราการ สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๕ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ ๒) ผู้สร้างคือพระยาเพชรพิไชย (เกตุ) ต้นสกุลเกตุทัต^{๕๐} สำหรับฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดโปรดเกศเชษฐารามนั้น ไม่มีหลักฐานการสร้างระบุแน่ชัด แต่จากระบบในการวางลายมงคลที่คล้ายคลึงกับฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และปรากฏลักษณะที่คล้ายคลึงออกไป รวมถึงไปถึงการทำรอยพระพุทธรูปประดับมุกบนพระพุทธรูปไสยาสน์เช่นเดียวกัน ประกอบกับเป็นวัดที่ขุนนางสร้าง ทำให้สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นหลังจากฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม โดยฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดโปรดเกศเชษฐารามน่าจะได้รับแรงบันดาลใจไป

ระบบที่ ๕

จัดวางรอยพระพุทธรูปให้อยู่ในลักษณะมุมมองของแนวนอน โดยจัดวางลายมงคลในลักษณะแนวตั้ง แต่มีได้จัดเรียงเป็นภาพรวมของจักรวาลดังเช่นระบบที่ ๔ จากหลักฐานเท่าที่พบ มีเพียงตัวอย่างเดียวคือ รอยพระพุทธรูปบนตู้พระไตรปิฎก ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานราชนาเวศน์ จังหวัดลพบุรี (ภาพที่ ๕๒)

^{๕๐} กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๕), ๓๖๙.

ภาพที่ ๕๒ รอยพระพุทธรูปบาทบนตู้พระธรรมลายรดน้ำ
(ภาพจาก กวีฏ ตั้งจรสวงศ์)

ภาพที่ ๕๓ รอยพระพุทธรูปบาทบนตู้พระธรรมลายรดน้ำ
(ภาพจาก กวีฏ ตั้งจรสวงศ์)

จัดแสดงลายรูปพระจักรพรรดิพร้อมเหล่าบริวาร เครื่องสูง พระอาทิตย์และพระจันทร์ อยู่บริเวณสูงสุด แถวที่สองจัดวางลายรูปสัตว์มงคลต่างๆ เช่น สิงห์ เสือ ช้าง ม้า มังกร หงส์ แพะ และช้างเอราวัณ เป็นต้น ถัดลงมาบริเวณกึ่งกลางฝาพระบาทปรากฏสัญลักษณ์แทนชั้นพรหมโลก

และเทวโลก โดยใช้รูปดอกบัวที่อยู่ตรงกลาง แบ่งเป็นฝั่งซ้ายและขวา ฝั่งขวาปรากฏลายรูปพระพรหมมี ๔ พักตร์ ๔ กร จำนวน ๙ รูป ฝั่งซ้ายปรากฏลายรูปพระพรหมมี ๔ พักตร์ ๔ กร จำนวน ๗ รูป รวม ๑๖ รูป เป็นสัญลักษณ์แทนชั้นพรหมโลก ส่วนสัญลักษณ์แทนชั้นเทวโลกปรากฏเป็นรูปเทวดาเหาะ ที่บางรูปถือพระขรรค์ บางรูปทำท่าพนมมือ จำนวนทั้งหมด ๖ รูป ปรากฏอยู่บริเวณฝั่งซ้ายทั้งหมด ถัดลงมาจัดวางรูปภูเขาสัตตบริภัณฑ์ ป่าหิมพานต์และสัตว์หิมพานต์ ในขณะที่แถวล่างสุดจะจัดเรียงลายรูปเครื่องสูงทั้งหมด (ภาพที่ ๕๓)

การกำหนดอายุ พิจารณาจากลายกระหนกที่มีลักษณะเป็นกระหนกแบบเปลว ประกอบกับทรงผมและเครื่องแต่งกายของลายรูปพระจักรพรรดิแก้ว นางแก้ว ขุนพลแก้ว และขุนคลังแก้ว ที่มีลักษณะไว้ผมทรงมหาดไทย ส่วนนางแก้วไว้ผมปึก สามารถกำหนดขอบเขตได้ว่าอยู่ในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น^{๕๑} (ภาพที่ ๕๔)

ภาพที่ ๕๔ ลายรูปพระจักรพรรดิแก้วพร้อมเหล่าบริวาร
บนรอยพระพุทธรูปบาทบนตู้พระธรรมลายรดน้ำ

และเมื่อพิจารณาถึงลักษณะของการไม่สวมเสื้อของบุรุษในภาพ รวมไปถึงแถวบุคคลที่ชุมนุมอยู่บริเวณข้างใต้มุมขวาของรอยพระพุทธรูปแล้ว สันนิษฐานได้ว่ารอยพระพุทธรูปดังกล่าวอยู่ในช่วงก่อนสมัยรัชกาลที่ ๔ ซึ่งรัชสมัยดังกล่าวมีพระราชนิยมในการสวมเสื้อ ดังปรากฏในพงศาวดารว่า “เวลาวันหนึ่ง ข้าราชการเข้าเฝ้าที่พลับพลาโรงแสงพร้อมกัน ครั้งนั้น ยังไม่มีธรรมเนียมที่จะสวมเสื้อเข้าเฝ้าจึงดำรัสว่า คุณคนที่ไม่ได้สวมเสื้อเหมือนเปลือยกาย ร่างกายจะเป็นกลาก เกื้อนก็ดี หรือเหี่ยวออกมาก็ดี โสโครกนัก... ขอท่านทั้งหลายจงสวมเสื้อเข้ามาในที่เฝ้าจงทุกคน”^{๕๒}

ในขณะที่สมัยรัชกาลที่ ๓ มีพระราชนิยมที่ต่างกัน กล่าวคือ “ถ้าวันไหนที่ไม่หนาวหรือฤดูร้อน ผู้ใดสวมเสื้อเข้ามาก็ไม่โปรด”^{๕๓} สอดคล้องกับภาพจิตรกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๔ ที่ทั้ง

^{๕๑} กรมศิลปากร, ศิลปวัฒนธรรมเล่มที่ ๓ : ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : พิมพ์, ๒๕๒๕), ๕.

^{๕๒} พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, ๓๗๗.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, ๓๖๐.

ขุนนางและชาวบ้านส่วนใหญ่มักจะสวมเสื้ออยู่เสมอ ในขณะที่ภาพจิตรกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๓ ทั้งขุนนางและชาวบ้านมักไม่สวมเสื้อหากไม่ได้เป็นงานพิธีการ^{๔๔}

อีกทั้งในรัชกาลที่ ๓ ยังมีความนิยมในการเขียนรูปเครื่องแต่งเรือนและเครื่องบูชาของจีนเป็นลายประดับฝาผนังอุโบสถและวิหาร^{๔๕} ซึ่งในรอยพระบาทนี้มีปรากฏรูปเก้าอี้ (ภาพที่ ๕๕) ซึ่งน่าจะเป็นสัญลักษณ์ที่หมายถึงบัลลังก์แก้ว นอกจากนี้ยังปรากฏลายรูปมังกรแบบจีน (ภาพที่ ๕๖) อันน่าจะแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปะจีน โดยศิลปะจีนนั้น ถือว่ามีบทบาทสำคัญอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ ๓ จึงสันนิษฐานว่ารอยพระพุทธรบาทบนตู้พระธรรมลายรดน้ำสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓

ภาพที่ ๕๕ ลายรูปบัลลังก์แก้ว บนรอยพระพุทธรบาทบนตู้พระธรรมลายรดน้ำ

ภาพที่ ๕๖ ลายรูปมังกร บนรอยพระพุทธรบาทบนตู้พระธรรมลายรดน้ำ

^{๔๔} เอนก นาวิกมูล, การแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๔๗), ๔๕.

^{๔๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานเรื่องเครื่องโต๊ะและถ้วยปั้น (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๒), ๔๘ – ๔๙.

บทที่ ๔ บทวิเคราะห์

ระบบลายมงคลบนช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐

ระบบในการวางลายมงคล ๑๐๘ ประการบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย แต่แรกเริ่มน่าจะรับอิทธิพลมาจากศิลปะพุกาม ซึ่งมีการนำลายมงคล ๑๐๘ ประการมาประดับบนรอยพระพุทธรูปเป็นศิลปะแรกในโลก

ดังนั้น ระบบในการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปที่เก่าที่สุดในประเทศไทยจึงน่าจะเป็นระบบที่ใกล้เคียงกับของพุกามมากที่สุด ซึ่งก็คือการนำลายมงคล ๑๐๘ ประการ จัดวางอยู่ในตารางเต็มฝ่าพระบาท วันที่ตรงกลางสำหรับธรรมจักรหรือดอกบัว ลายมงคลเรียงจากแถบบนตรงพระอังคฺฐ ไปตามแนวนอนจนสุดความกว้างของรอยพระพุทธรูป และไล่ลงข้างล่างวนลงสู่แนวสันพระบาท หรือเข้าหาจุดศูนย์กลาง เรียงลำดับลายจากลายที่มีความสำคัญหรือความหมายน้อยไปหามาก กล่าวคือ การจัดวางลายมงคลจะเริ่มจากลายที่แสดงถึงสถานที่หรือสิ่งของในโลกมนุษย์ ถัดไปเป็นรูปภูเขากิ่ง ๗ และมหาสมุทรทั้ง ๗ ต่อด้วย ลายที่เป็นรูปสัตว์ป่า หิมพานต์ ส่วนรอบในสุดที่อยู่ล้อมรอบธรรมจักรหรือดอกบัว จะเป็นรูปปราสาท อันหมายถึง เทวโลก และพรหมโลกตามลำดับ

การจัดวางลายมงคลลักษณะดังกล่าว ปรากฏบนรอยพระพุทธรูปในศิลปะสุโขทัย ได้แก่ รอยพระพุทธรูปภายในอุโมงค์ของมณฑปที่วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย (ภาพที่ ๑๒) รอยพระพุทธรูปที่วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย (ภาพที่ ๑๓) รอยพระพุทธรูปที่วัด เขานางทอง เมืองบางพาน จังหวัดกำแพงเพชร (ภาพที่ ๑๔) รอยพระพุทธรูปที่วัดเขาเชิงศิรี ศรีสังขนาลัย จังหวัดสุโขทัย (ภาพที่ ๑๕) และรอยพระพุทธรูปที่ วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา (ภาพที่ ๒๐ และ ๒๑) โดยกำหนดอายุอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ – ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐

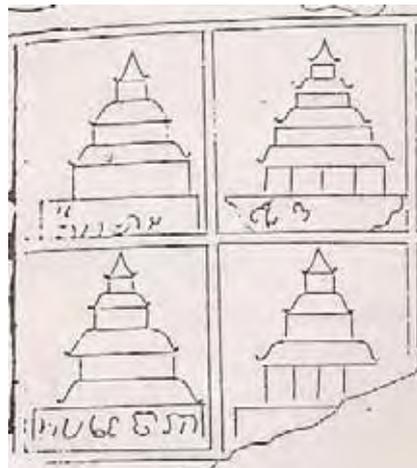
และจากการสังเกตลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปดังกล่าว เห็นว่ามีลักษณะตรงกับ คัมภีร์ชินลึงการฎีกา โดยรอยพระพุทธรูปแต่ละองค์อาจมีการวางตำแหน่งของลายมงคลสลับกันบ้างเล็กน้อย ซึ่งพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (ลิไท) ได้ทรงนำคัมภีร์ชินลึงการฎีกามาอ้างอิงในเรื่อง ไตรภูมิภิกษา^{๖๖} ที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๘^{๖๗} ด้วย

^{๖๖} ไตรภูมิภิกษาหรือไตรภูมิพระร่วง พระราชนิพนธ์พระญาติไทย ฉบับตรวจสอบชำระใหม่ (โรงพิมพ์ภักดีประดิษฐ์ : กรุงเทพฯ, ๒๕๑๗), ๓.

^{๖๗} มีกล่าวถึงในจารึกหลักที่ ๓ จารึกนครชุม กำแพงเพชร อ้างจาก ประเสริฐ ณ นคร, การอธิบายจารึกสมัยสุโขทัย (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๔๗), ๙๗.

จากนั้นพบว่ามีการจัดวางลายมงคลในระบบที่ต่างออกไป กล่าวคือ ลายมงคล ๑๐๘ ประการ จัดวางอยู่ในตารางเต็มฝ่าพระบาท แสดงในลักษณะภาพรวมของจักรวาลในมิติแนวตั้ง จัดแสดงสัญลักษณ์แทนรูปพรหมโลกและเทวโลกอันเป็นมงคลที่มีศักดิ์สูงสุด เรียงอยู่ในระดับสูงสุดของฝ่าพระบาท รองลงมาคือ สัญลักษณ์แทนเขาพระสุเมรุ โลกมนุษย์ เขา จักรวาล และมหาสมุทรอยู่ในระดับที่ลดหลั่นกันลงมาจนถึงแนวสันพระบาท โดยรอยพระพุทธรบาทที่จัดวางลายมงคลในลักษณะนี้ที่เก่าที่สุดน่าจะเป็นรอยพระพุทธรบาทที่วิหารน้อย วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย (ภาพที่ ๔๑)

ซึ่งเมื่อพิจารณาจากสัญลักษณ์แทนชั้นพรหมโลกและเทวโลก ที่เป็นรูปปราสาทซ้อนชั้นบนรอยพระพุทธรบาทที่วิหารน้อย วัดศรีชุม (ภาพที่ ๕๗) แล้วจะเห็นว่ามีความใกล้เคียงกับลายรูปปราสาทซ้อนชั้นบนรอยพระพุทธรบาทภายในอุโมงค์วัดศรีชุม (ภาพที่ ๕๘) และรอยพระพุทธรบาทวัดเขานางทอง (ภาพที่ ๕๙)

ภาพที่ ๕๙ ภาพลายเส้นรูปปราสาทบนรอยพระพุทธรบาทที่วิหารน้อย วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย
ที่มา : มะลิ โคกสันเทียะ, “วัดศรีชุม.” โบราณคดี ๔, ๑ (กรกฎาคม, ๒๕๑๕) : ๖๕.

ภาพที่ ๕๘ ภาพลายเส้นรูปปราสาทบนรอยพระพุทธรูปภายในอุโมงค์ของมณฑปที่วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย

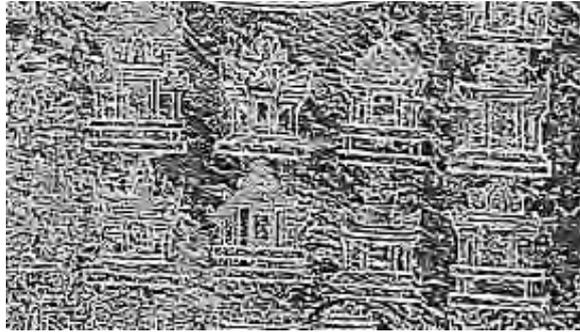
ที่มา : บรรลือ ขอรวมเดช, “รูปแบบศิลปะบนแผ่นภาพจารึกลายเส้นเรื่องชาดกของวัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย” (วิทยานิพนธ์ ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตมหาวิทยาลัยมหาวิทาลัยศิลปากร, ๒๕๓๓), ๓๖๗.

ภาพที่ ๕๙ ภาพลายเส้นรูปปราสาทบนรอยพระพุทธรูปที่วัดเชานางทอง เมืองบางพาน จังหวัดกำแพงเพชร

ที่มา : สุธนา เกตุอร่าม, “การสร้างรอยพุทธรูปสมัยพญาลิไท” (สารนิพนธ์ปริญญาบัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๓), รูป ๒๐.

ในขณะที่สัญลักษณ์แทนชั้นพรหมโลกและเทวโลกบนรอยพระพุทธรูปที่วัดเขาเชิงคีรีนั้น เป็นรูปอาคารมีหน้าจั่ว และมีมุขยื่นออกมาแล้ว (ภาพที่ ๖๐) จึงอาจเป็นได้ว่า ระบบในการวางลายมงคลที่แสดงในลักษณะภาพรวมของจักรวาลในมิติแนวตั้ง เกิดขึ้นในระยะเวลาที่ไล่เลี่ยกันหรือเกิดขึ้นร่วมสมัยกับระบบแรก อีกทั้งยังคงสืบเนื่องไปจนถึงสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ ในขณะที่ระบบแรกกลับไม่เป็นที่นิยมอีกต่อไป

ภาพที่ ๖๐ ลายมงคลรูปปราสาทบนรอยพระพุทธรูปที่วัดเขาเชิงคิริ ศรีสัชชาลัย จังหวัดสุโขทัย
ที่มา : Virginia McKeen Di Crocco, Footprint of the Buddhas of this era in Thailand (Bangkok :
Amarin, 2004), 87.

ลักษณะของรอยพระพุทธรูปที่วัดเขาเชิงคิริที่ต่างไปจากรอยพระพุทธรูปที่มีการจัดวางระบบลายมงคลในลักษณะเดียวกันอีกประการหนึ่งคือ รูปดอกบัวหรือธรรมจักรที่อยู่บริเวณกึ่งกลางมีขนาดใหญ่จนเกือบเต็มรอยพระพุทธรูป (ภาพที่ ๑๙) ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่าลักษณะดังกล่าวอาจกระตุ้นให้เกิดแรงบันดาลใจในการคิดค้นระบบในการจัดวางลายมงคลแบบใหม่ คือ จัดเรียงลายมงคลประกอบเป็นรูปวงกลมบริเวณกึ่งกลางฝ่าพระบาทก็เป็นได้

ระบบการวางลายมงคลช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐

ช่วงเวลาดังกล่าวถือเป็นช่วงคาบเกี่ยวระหว่างสุโขทัยตอนปลาย – ยุคยาตอตัน ได้เกิดการจัดวางลายมงคลระบบใหม่ขึ้น คือ จัดวางลายมงคลโดยใช้กลางฝ่าพระบาทเป็นศูนย์กลาง สลักเป็นรูปธรรมจักรหรือดอกบัว และในธรรมจักรหรือดอกบัวปรากฏลายมงคล ๑๐๘ ประการ จัดเรียงเป็นวงประกอบอยู่ รอยพระพุทธรูปที่มีการจัดวางลายมงคลในลักษณะนี้ ได้แก่ รอยพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ ๒๔) รอยพระพุทธรูปที่วัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร (ภาพที่ ๒๗) รอยพระพุทธรูปที่วัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ ๓๑) และรอยพระพุทธรูปที่วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี (ภาพที่ ๓๒) การจัดวางลายมงคลในลักษณะดังกล่าว ยังน่าจะส่งอิทธิพลให้แก่รอยพระพุทธรูปในศิลปะพม่า ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๒ อีกด้วย ซึ่งหลังจากนี้ก็ไม่เป็นที่นิยมอีก อาจเพราะการจัดวางลายมงคลในลักษณะนี้ ต้องปล่อยให้ฝ่าพระบาทส่วนใหญ่ว่างเปล่า จึงไม่เป็นที่นิยมก็เป็นได้

และการคิดค้นระบบในการจัดวางลายมงคลที่ต่างไปจากศิลปะพุกามของศิลปะสุโขทัย อาจเพราะต้องการจัดวางลายมงคลอันเป็นสัญลักษณ์ในภาพรวมของจักรวาลนั้นให้อยู่ในลักษณะที่เป็นชั้นภพภูมิ เป็นวงกลม คือมีความเป็นมิติหรือเป็นรูปธรรมมากขึ้น สามารถมองเห็นถึงความเป็นภูมิจักรวาลได้ชัดเจนยิ่งขึ้น สันนิษฐานว่าคงเป็นเพราะมองสัญลักษณ์ลายมงคล ๑๐๘ ประการในภาพรวมว่าหมายถึงภูมิจักรวาล จึงจัดวางให้เหมือนกับภาพลักษณ์ของภพภูมิจักรวาลตามคัมภีร์ และอาจเพราะในช่วงเวลาดังกล่าวของสุโขทัย คงเริ่มมีการให้ความสำคัญกับคติ

จักรวาลมากขึ้น โดยเฉพาะในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ได้มีการแต่งไตรภูมิภพขึ้น รวมถึงเหตุการณ์ทางการเมืองในรัชสมัยของพญาลิไทที่อำนาจของพระองค์เริ่มถดถอยลงจากการขยายอำนาจของอาณาจักรอยุธยาและอาณาจักรล้านนา จึงอาจถูกกระตุ้นให้เกิดความต้องการสร้างภาพลักษณ์ความยิ่งใหญ่ของระบอบกษัตริย์แห่งอาณาจักรสุโขทัยก็เป็นได้ ในขณะที่ศิลปะปูนปั้นมองลายมงคลว่าเป็นสัญลักษณ์มงคลธรรมดา การเรียงลายมงคลจึงเรียงลำดับตามคัมภีร์ทุกประการ

ระบบการวางลายมงคลสมัยอยุธยาตอนกลาง

ได้มีการจัดวางลายมงคลในระบบใหม่ กล่าวคือ จัดวางลายมงคลโดยใช้กลางฝ่าพระบาทเป็นศูนย์กลาง สลักเป็นรูปดอกบัว และในดอกบัวปรากฏลายมงคล ๑๐๘ ประการ จัดเรียงอยู่ในตารางที่ประกอบเป็นวงกลม พื้นที่ส่วนที่เหลือทำเป็นตารางบรรจุลายมงคลจนเต็มฝ่าพระบาท ซึ่งรอยพระพุทธรบาทที่มีการจัดวางลายมงคลในลักษณะดังกล่าวอย่างชัดเจน มีอยู่เพียงรอยเดียวคือ รอยพระพุทธรบาทที่วัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ ๓๕) โดยจัดวางในลักษณะที่ให้เห็นเป็นมุมมองในแนวนอน คือ สัญลักษณ์แทนชั้นพรหมโลกจัดวางอยู่บริเวณสันพระบาท ส่วนสัญลักษณ์แทนชั้นเทวโลกจัดวางอยู่บริเวณนิ้วพระบาท และเบื้องล่างของทั้งสองสัญลักษณ์จะจัดวางสัญลักษณ์แทนป่าหิมพานต์และสัตว์หิมพานต์

ลักษณะการจัดวางระบบลายมงคลให้เห็นเป็นมุมมองในแนวนอน น่าจะเป็นการสืบต่อมาจากการจัดวางระบบลายมงคลแบบจัดเรียงเป็นวงกลมอยู่กลางฝ่าพระบาท ตัวอย่างเช่น รอยพระพุทธรบาทที่วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี (ภาพที่ ๓๒) เป็นต้น และการที่รอยพระพุทธรบาทที่วัดวรโพธิ์ใช้ระบบในการจัดวางลายมงคลทั้งสองระบบ คือระบบแบบตาราง และระบบเรียงเป็นวงกลมนั้น อาจเกิดจากขนาดของรอยพระพุทธรบาทที่เล็กลง ทำให้ไม่สามารถนำระบบลายมงคล ๑๐๘ ประการมาเรียงเป็นวงรอบได้ทั้งหมด หรืออาจเกิดจากการคิดสร้างสรรค์ขึ้นใหม่ก็เป็นได้ และยังมีข้อน่าสังเกตบางประการคือ ระบบในการจัดวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรบาทที่วัดวรโพธิ์มีลักษณะที่ไม่เป็นระเบียบ และไม่มีการแบ่งจำแนกประเภทหรือจับกลุ่มลายมงคลอย่างเป็นระเบียบดังเช่นรอยพระพุทธรบาทอื่นๆ ซึ่งอาจเกิดจากการริเริ่มขึ้นใหม่โดยที่ยังไม่มีความชำนาญเพียงพอที่จะจัดวางลายมงคลให้มีความลงตัวอย่างสมบูรณ์ได้

ระบบการวางลายมงคลสมัยอยุธยาตอนปลาย

หลังจากที่เคยมีปรากฏมาแล้วในศิลปะสุโขทัย บนรอยพระพุทธรบาทที่วิหารน้อย วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย ในช่วงราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ระบบในการจัดวางลายมงคลที่แสดงภาพภูมิจักรวาลในมิติแนวตั้ง ได้กลับมาอีกครั้งในช่วงราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ตัวอย่างเช่น

รอยพระพุทธรูปบาทบนแผ่นพระบฏสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และรอยพระพุทธรูปไม้ประดับมุก วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น

ในช่วงเวลาดังกล่าวได้มีการเขียนคัมภีร์อธิบายลักษณะมงคล ๑๐๘ ประการบน รอยพระพุทธรูปบาทขึ้นใหม่ คือ คัมภีร์พุทธรูปาลกฤษณ ที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายลายมงคล ๑๐๘ ประการเปรียบพระคุณลักษณะของพระพุทธรูปเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ โดยธรรมาธิษฐาน และปุคคลาธิษฐาน แสดงรูปวัตถุธรรมเปรียบนามธรรม อันเป็นการอธิบายให้เห็นถึงความหมายทางธรรม^{๘๘} ต่างกับคัมภีร์ชินลึงการฎีกา ที่อธิบายลายมงคลในลักษณะที่เป็นสิ่งอันสื่อให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ ความเป็นมงคล ความเป็นพระจักรพรรดิ และเป็นสัญลักษณ์แทนภพภูมิจักรวาล ทำให้รอยพระพุทธรูปบาทในช่วงนี้มีการทำลายมงคลที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน

ตัวอย่างเช่น ลายมงคลรูปพญาเสื่อเหลือง เต่าทอง และแมลงภู่ทอง เป็นต้น ซึ่งลายทั้งสามนี้มีได้จัดอยู่ในกลุ่มสัญลักษณ์ที่แทนความหมายถึงเครื่องสูง ความอุดมสมบูรณ์ หรือภพภูมิจักรวาลแต่อย่างใด แต่เป็นลายที่มีความหมายแฝงทางพุทธศาสนา กล่าวคือ พญาเสื่อเหลืองหมายถึงการไม่ยินดีในกามคุณทั้ง ๕^{๘๙} เต่าทองหมายถึงพระพุทธรูปองค์ทรงตัดกิเลสทั้งหมดด้วยวิชฌญาณ^{๙๐} และแมลงภู่ทองหมายถึงพระพุทธรูปองค์ทรงคบหาบริษัท ๔ และทรงกำจัดมานะในใจของบริษัทเหล่านั้นให้ขาดได้^{๙๑}

การนำลายมงคลที่แสดงความหมายถึงทางธรรมมาจัดวางบนรอยพระพุทธรูปบาท เริ่มมีมาก่อนหน้านี้แล้ว จากหลักฐานเท่าที่สามารถหาได้ พบว่ามีปรากฏอยู่บนรอยพระพุทธรูปบาทที่วัดเสด็จ โดยปรากฏลายมงคลรูปเต่า (ภาพที่ ๖๑) ซึ่งลักษณะดังกล่าวไม่มีปรากฏมาก่อนทั้งในศิลปะสุโขทัยและศิลปะพม่า^{๙๒} แสดงให้เห็นว่าก่อนหน้าที่จะมีคัมภีร์พุทธรูปาลกฤษณ ก็คงจะมีการดัดแปลงเนื้อหาในพระไตรปิฎกเกี่ยวกับเรื่องปุคคลาธิษฐานทางธรรมมาเป็นลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปบาทแล้ว แต่ก็ไม่ใช่ที่แพร่หลายเนื่องจากไม่พบสืบต่อ จนกระทั่งมีการเขียนคัมภีร์ขึ้นเป็นกิลักษณะในสมัยอยุธยาตอนปลาย

^{๘๘} สำนักราชเลขาธิการ, มงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธรูป, ๑.

^{๘๙} เรื่องเดียวกัน, ๑๒๒.

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน, ๑๓๐.

^{๙๑} เรื่องเดียวกัน, ๑๒๙.

^{๙๒} รอยพระพุทธรูปบาทที่วัดพระรูป ไม่สามารถมองเห็นชัดเจนได้ และรอยพระพุทธรูปบาทที่วัดพระรามก็ชำรุด จึงไม่ทราบว่ามีปรากฏลายมงคลประเภทดังกล่าวหรือไม่.

ภาพที่ ๖๑ ลายมงคลรูปเต่าบนรอยพระพุทธรูปวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร

ซึ่งรอยพระพุทธรูปในสมัยอยุธยาตอนปลายก็เลือกที่จะปรับใช้ลายมงคลระหว่าง ๒ คัมภีร์ โดยคำนึงถึงความเหมาะสมและความสมมาตรในการจัดวางลายมงคลแต่ละแถวเป็นหลัก นอกจากนี้ รอยพระพุทธรูปในสมัยนี้ ได้เริ่มเน้นความสำคัญไปที่สัญลักษณ์แทนเขาพระสุเมรุ มีการทำสัญลักษณ์ดังกล่าวให้มีขนาดใหญ่กว่าลายมงคลลายอื่นๆ หรือจัดวางให้อยู่ตรงกึ่งกลางรอยพระพุทธรูป อาจเพื่อต้องการเน้นเรื่องภพภูมิจักรวาลให้เห็นชัดเป็นรูปธรรมมากขึ้น (ภาพที่ ๔๒)

ระบบการวางลายมงคลสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ระบบในการวางลายมงคลที่แสดงภพภูมิในมิติแนวตั้ง พบสืบเนื่องมาจากสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พุทธศตวรรษที่ ๒๔) ที่คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปได้เปลี่ยนไปจากเดิม โดยเชื่อว่ารอยพระพุทธรูปนั้น มีใช้รอยพระบาทของพระพุทธองค์ที่เสด็จมาประทับไว้จริงดังเช่นในสมัยอยุธยา เป็นเพียงสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อหวังให้เป็นบริโภคะเจดีย์เท่านั้น

และในสมัยนี้ก็ได้มีการคิดค้นระบบในการจัดวางลายมงคลขึ้นใหม่ ยังคงใช้ระบบที่สืบเนื่องมาแต่เดิม อาจเพราะระบบดังกล่าวนี้มีความลงตัว และง่ายต่อการปรับเปลี่ยนลายมงคลให้เหมาะสมตามแต่ใจของผู้สร้าง โดยสิ่งที่เปลี่ยนแปลงไป คือรูปแบบของลายที่ต่างไปจากเดิม

ดังเช่น ลายมงคลบนฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ที่มีการเปลี่ยนรูปแบบลายมงคลเป็นจำนวนมาก อาทิเช่น ลายรูปเขาพระสุเมรุ จากแต่เดิมที่มีลักษณะเป็นรูปภูเขา มาจนถึงรูปวิมานที่อยู่บนยอดเขาทั้งห้าในรอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระบฏสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ปรับเหลือเพียงวิมานที่อยู่บนยอดเขาเพียงยอดเดียว รวมทั้งให้ความสำคัญกับสัญลักษณ์แทนภูเขาไกรลาส โดยจัดให้มีลักษณะและขนาดเกือบเหมือนกันกับสัญลักษณ์แทนรูปเขาพระสุเมรุ เพียงแต่จัดวางอยู่บริเวณสันพระบาท ในขณะที่สัญลักษณ์แทนภูเขาพระสุเมรุอยู่บริเวณกึ่งกลางฝ่าพระบาทเท่านั้น โดยที่รอยพระพุทธรูปก่อนหน้านี้ จะทำเป็นรูปภูเขาธรรมดาเท่านั้น (ภาพที่ ๔๘)

อีกทั้งยังให้ความสำคัญกับสัญลักษณ์แทนสระอโนดาต โดยเพิ่มขนาดใหญ่ขึ้นเป็นสี่เท่าของลายมงคลอื่นๆ จัดวางตรงกึ่งกลางบริเวณใต้รูปดอกบัว (ภาพที่ ๔๘) ซึ่งกรณีนี้อาจเกิดจากตำแหน่งของช่องตารางดังกล่าวมักติดวงโค้งของรูปดอกบัวหรือธรรมจักรบนรอยพระพุทธรูปอื่น ทำให้มีพื้นที่เหลืออยู่อย่างจำกัด จนบางทีบนรอยพระพุทธรูปบางรอยจึงเลือกที่จะปล่อยตำแหน่งนี้ให้ว่างไว้ เช่น รอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระภูษณีย์พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นต้น การจัดวางลายรูปสัญลักษณ์แทนสระอโนดาตบนฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม จึงเลือกที่จะผนวกช่องทั้งสองรวมเข้ากับช่องข้างล่าง เพื่อไม่ให้มีพื้นที่ว่างเหลืออยู่

ที่น่าสนใจคือ สัญลักษณ์แทนมหาทวีปทั้ง ๔ ซึ่งถ้าเป็นรอยพระพุทธรูปสมัยก่อนหน้า เช่น รอยพระพุทธรูปในศิลปะสุโขทัย มักจะทำออกมาตามรูปลักษณะที่ดีความได้จากในคัมภีร์ ที่กล่าวถึงรูปทรงของคนที่อยู่ในแต่ละทวีป ว่า

“คนอันอยู่ในแผ่นดินชมพูทวีปอันเราอยู่นี้ หน้าเขาดังดุม
เกียนแล ผุงคนอันอยู่ในบูรพวิเทหะ หน้าเขาดังเดือนเพ็ญแล กลมดั่ง
หน้าแวน ผุงคนอันอยู่ในอุตตรกูรูนันแล หน้าเขาเป็น ๔ มุม ดุจดั่งท่าน
แกลังถากให้เป็นสี่เหลี่ยม กว้างแลรี้นั้นเท่ากันแล ผุงคนอันอยู่ใน
แผ่นดินอมรโคยานทวีปนั้น หน้าเขาดังเดือนแรม ๘ คำนันแล”^{๘๓}

และเป็นที่น่าสนใจอีกกว่ารอยพระพุทธรูปในสมัยหลังจากนั้น ไม่ปรากฏสัญลักษณ์แทนมหาทวีปทั้ง ๔ นี้ แต่ฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กลับเลือกที่จะจัดวางลายมงคลนี้ลงบนฝ่าพระบาท แสดงให้เห็นว่ามีได้รับอิทธิพลเพียงแค່รอยพระพุทธรูปสมัยอยุธยาตอนปลายเท่านั้น แต่ยังคงได้รับแรงบันดาลใจจากรอยพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยอีกด้วย และยังปรับรูปแบบให้เปลี่ยนไปจากเดิม โดยแสดงออกมาเป็นรูปบุคคลนั่งพับเพียบอยู่ได้ต้นไม้จำนวน ๔ รูป ที่ถึงแม้ว่าแต่ละรูปจะมีลักษณะคล้ายคลึงกัน แต่ไม่เหมือนกันเสียทีเดียว อันน่าจะเป็นการสื่อถึงบุคคลที่อยู่อาศัยในมหาทวีปทั้ง ๔

ในขณะที่รอยพระพุทธรูปส่วนใหญ่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มักนิยมจัดวางลายมงคลคล้ายคลึงกับรอยพระพุทธรูปในสมัยอยุธยาตอนปลาย พบว่ายังมีการจัดวางลายมงคลในลักษณะที่ต่างไปจากเดิมคือ จัดวางรอยพระพุทธรูปให้อยู่ในลักษณะมุมมองของแนวนอน โดยจัดวางลายมงคลในลักษณะแนวตั้ง แต่มิได้จัดเรียงเป็นภาพรวมของจักรวาลดังเช่นรอยพระพุทธรูปสมัยอยุธยาตอนปลาย หรือรอยพระพุทธรูปในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นรอยอื่นๆ ซึ่งจาก

^{๘๓} ไตรภูมิภิกษาหรือไตรภูมิพระร่วง พระราชนิพนธ์พระญาณิไทย ฉบับตรวจสอบชำระใหม่,

หลักฐานเท่าที่พบ มีเพียงตัวอย่างเดียวคือ รอยพระพุทธรูปบนตู้พระธรรมลายรดน้ำ ที่ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานราชนาเวศน์ จังหวัดลพบุรี (ภาพที่ ๕๒)

ลักษณะที่แตกต่างไปจากรอยพระพุทธรูปอื่น อาจมีสาเหตุมาจากการที่รอยพระพุทธรูปดังกล่าวมีหน้าที่เปรียบเสมือนลายประดับของตู้พระธรรมลายรดน้ำ หรือองค์ประกอบของภาพเล่าเรื่อง อันเนื่องมาจากประดับอยู่บริเวณด้านหลังของตู้ ที่แสดงเป็นภาพเหล่าเทวดา และประชาชนที่มาบูชารอยพระพุทธรูป จึงต้องมีการเขียนภาพรอยพระพุทธรูปให้อยู่ในแนวนอน และปรับระบบการวางลายมงคลให้เป็นมุมมองที่สะดวกต่อการมองเห็น

ส่วนการที่ให้ความสำคัญต่อพระจักรพรรดิ มากกว่าภพภูมิจักรวาล โดยจัดวางลายรูปพระจักรพรรดิอยู่เหนือสุด และจัดวางสัญลักษณ์แทนชั้นพรหมโลกและเทวโลกตรงบริเวณกึ่งกลางพระบาท อาจเพราะไม่ได้คำนึงถึงชั้นภพภูมิจักรวาล แต่คำนึงถึงสถาบันพระมหากษัตริย์ว่าต้องอยู่สูงสุดมากกว่าก็เป็นได้

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

วิวัฒนาการระบบลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๔

ระบบการวางลายมงคล ๑๐๘ ประการบนรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยเริ่มมีปรากฏมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ แต่แรกเริ่มคงรับอิทธิพลในการจัดวางลายมงคลมาจากศิลปะพุกาม โดยจัดวางลายมงคล ๑๐๘ ประการ อยู่ในตารางเต็มฝ่าพระบาท วันที่ตรงกลางสำหรับธรรมจักรหรือดอกบัว ลายมงคลเรียงจากแถบบนตรงพระอังคฺฐ ไปตามแนวนอนจนสุดความกว้างของรอยพระพุทธรูป และไล่ลงข้างล่างวนลงสู่แนวสันพระบาท หรือเข้าหาจุดศูนย์กลาง เรียงลำดับจากลายที่มีความสำคัญหรือความหมายน้อยไปหามาก

และในระยะเวลาไล่เลี่ยกันได้เกิดระบบการวางลายมงคลแบบใหม่ขึ้น คือ จัดวางลายมงคล ๑๐๘ ประการอยู่ในตารางเต็มฝ่าพระบาท แสดงในลักษณะภาพรวมของจักรวาลในมิติแนวตั้ง จัดแสดงสัญลักษณ์แทนรูปพรหมโลกและเทวโลกอันเป็นมงคลที่มีศักดิ์สูงสุด เรียงอยู่ในระดับสูงสุดของฝ่าพระบาท รองลงมาคือ สัญลักษณ์แทนเขาพระสุเมรุ โลกมนุษย์ เขา จักรวาล และมหาสมุทรอยู่ในระดับที่ลดหลั่นกันลงมาจนถึงแนวสันพระบาท ซึ่งระบบดังกล่าวนี้คงเป็นสิ่งที่คิดขึ้นใหม่ อย่างไรก็ตาม ระบบการวางลายมงคลลักษณะดังกล่าวก็ไม่ใช่ที่นิยมจนกระทั่งในสมัยอยุธยาตอนปลายสืบต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ได้เกิดระบบใหม่ขึ้น คือ จัดวางลายมงคลโดยใช้กลางฝ่าพระบาทเป็นศูนย์กลาง สลักเป็นรูปธรรมจักรหรือดอกบัว และในธรรมจักรหรือดอกบัวปรากฏลายมงคล ๑๐๘ ประการ จัดเรียงเป็นวงประกอบอยู่ ระบบดังกล่าวพบสืบมาจนถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เท่านั้น

ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนกลาง ได้มีการจัดวางลายมงคลโดยใช้กลางฝ่าพระบาทเป็นศูนย์กลาง สลักเป็นรูปดอกบัว และในดอกบัวปรากฏลายมงคล ๑๐๘ ประการ จัดเรียงอยู่ในตารางที่ประกอบเป็นวงกลม พื้นที่ส่วนที่เหลือทำเป็นตารางบรรจุลายมงคลจนเต็มฝ่าพระบาท ลักษณะดังกล่าวไม่มีปรากฏสืบต่อมา เนื่องจากในสมัยอยุธยาตอนปลายนิยมจัดวางลายมงคล ๑๐๘ ประการอยู่ในตารางเต็มฝ่าพระบาท แสดงในลักษณะภาพรวมของจักรวาลในมิติแนวตั้งและทำสืบไปจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

รูปแบบของรอยพระพุทธรูป

รอยพระพุทธรูปในประเทศไทยที่มีการจัดวางลายมงคล ๑๐๘ ประการ นิยมทำเป็น รอยพระพุทธรูปเดี่ยว รอยพระพุทธรูปคู่มิเพียงไม่กี่รอย เช่น รอยพระพุทธรูปคู่ที่วัดศรีโคมคำ จังหวัดพะเยา เป็นต้น มีรูปทรงเป็นเรขาคณิต คล้ายทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้าปลายมน วัสดุนิยมทำจากหิน ไม้ และผ้า ส่วนใหญ่มักทำจากหินซึ่งนิยมใช้วิธีการลวดลายลงบนรอยพระพุทธรูป มีเพียงรอยพระพุทธรูปที่วัดเขาตีสลัก จังหวัดสุพรรณบุรีเท่านั้น ที่ทำลายมงคลเป็นรูปสลักนูนต่ำ ส่วนรอยพระพุทธรูปที่ทำจากผ้าจะทำเป็นแผ่นพระบฏ จากหลักฐานพบเป็นครั้งแรกสมัยอยุธยา ตอนปลาย นิยมสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

อนึ่ง ในสมัยรัตนโกสินทร์ ยังพบว่ามีความนิยมในการทำลายมงคลลงบนผ้าพระบาทของพระพุทธรูปไสยาสน์ ซึ่งลักษณะดังกล่าวมีปรากฏมาแล้วในสมัยสุโขทัย คือ รอยพระพุทธรูปที่วัดเสด็จ (ภาพที่ ๒๖) ที่มีลักษณะหล່จากโลหะ สำหรับเป็นฝาครอบพระบาทของพระพุทธรูป

นอกจากนี้ ขนาดของรอยพระพุทธรูป แต่แรกเริ่มในสมัยสุโขทัยจะมีขนาดใหญ่ ทำให้มีพื้นที่ว่างในการประดับลวดลายอื่นๆ โดยรอยพระพุทธรูปในศิลปะสุโขทัย มักนิยมประดับลวดลายรูปเทวดา และพระสาวกรอบรอยพระพุทธรูป ซึ่งลักษณะดังกล่าวไม่มีปรากฏเลยในศิลปะสมัยหลังอาจเนื่องมาจากรอยพระพุทธรูปมีขนาดเล็กลง จึงอาจกล่าวได้ว่าการประดับลวดลายรอบรอยพระพุทธรูปน่าจะเกิดขึ้นและเป็นที่ยอมรับในศิลปะสุโขทัยเท่านั้น

ปัจจัยที่ทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนระบบการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธรูป

การจัดวางลายมงคลที่ต่างไปจากศิลปะพุททามของศิลปะสุโขทัย อาจเพราะต้องการจัดวางลายมงคลอันเป็นสัญลักษณ์ในภาพรวมของจักรวาลนั้นให้อยู่ในลักษณะที่เป็นชั้นภพภูมิ เป็นวงกลม คือมีความเป็นมิติหรือเป็นรูปธรรมมากขึ้น สามารถมองเห็นถึงความเป็นภูมิจักรวาลได้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยอาจเกี่ยวข้องกับเหตุผลทางการเมืองที่กระตุ้นให้เกิดความต้องการสร้างภาพลักษณ์ความยิ่งใหญ่ของระบอบกษัตริย์แห่งอาณาจักรสุโขทัยก็เป็นได้

แต่การปรับเปลี่ยนระบบในสมัยอยุธยา น่าจะเกิดจากข้อจำกัดของพื้นที่รอยพระพุทธรูปที่มีขนาดเล็กลง ทำให้เมื่อมีการจัดวางลายมงคลในลักษณะเรียงประกอบเป็นวงกลมแล้ว ไม่สามารถจัดวางได้ครบทั้ง ๑๐๘ ลาย ในระยะแรกจึงเกิดระบบแบบผสมผสานกันขึ้นระหว่างจัดเรียงเป็นวงประกอบอยู่ตรงกลางผสมกับจัดเรียงเป็นตารางจนเต็มพื้นที่ที่เหลือของผ้าพระบาท และในระยะเวลาดต่อมาได้มีการเขียนคัมภีร์ว่าด้วยลายมงคล ๑๐๘ ประการขึ้นใหม่ในสมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งคัมภีร์ดังกล่าวปรากฏลายมงคลจำนวนหนึ่งที่ต่างไปจากเดิม ในที่สุดจึงได้กลับไปใช้ระบบจัดเรียงเป็นตารางจนเต็มผ้าพระบาท แสดงลายมงคลให้เห็นเป็นภาพรวมของภพภูมิจักรวาล และมีการใช้ลายมงคลจากคัมภีร์ขึ้นหลังการปฏิภาพผสมผสานกับคัมภีร์พุทธรูปาทุกุณ ซึ่งระบบนี้สามารถปรับเปลี่ยนลำดับในการจัดวางลายมงคลตามความเหมาะสมได้อย่างสะดวก จึงเป็นที่นิยมสืบต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

ข้อเสนอแนะ

รอยพระพุทธรบาทในประเทศไทยที่มีการจัดวางलयมงคล ๑๐๘ ประการนั้นมีอยู่เป็นจำนวนมาก และมักอยู่ในสภาพชำรุดจนไม่สามารถมองเห็นลวดลายได้ชัดเจน โดยมีสาเหตุสำคัญคือมักถูกนำไปใช้ในการเคารพสักการะบูชา มีการปิดแผ่นทองคำเปลว และขี้ดุกเพื่อให้เกิดสิริมงคล ทำให้ยากต่อการศึกษาลวดลายที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรบาท ดังนั้น จึงควรหาวิธีในการสักการะบูชาที่ไม่ก่อให้เกิดความรู้สึกร่อนต่อรอยพระพุทธรบาท เพื่อประโยชน์ในงานวิจัยอื่นในภายภาคหน้า

บรรณานุกรม

- กรมการศาสนา. พระไตรปิฎกฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์ พุทธศักราช ๒๕๓๐ พระบาลี
สุดตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มุลปัณณาสกั. เล่ม ๑๒. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา,
๒๕๓๐.
- กรมศิลปากร. ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑. กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๑๕.
_____ . ศิลาปวิฒนธรรมเล่มที่ ๓ : ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมกรุงรัตนโกสินทร์.
กรุงเทพฯ : พิมพ์เศศ, ๒๕๒๕.
- กรมศิลปากร. กองพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ. พุทธบาทลทกขณ และรอยพระพุทธรบาทในประเทศ
ไทย. กรุงเทพฯ : บริษัท ฟรีสเกล จำกัด, ๒๕๓๖.
- กรมศิลปากร. สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ. ที่ระลึกในวโรกาสสมเด็จพระเทพ
รัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเป็นประธานในพิธี
ยกพุ่มข้าวบิณฑ์ยออดพระมณฑปและสมโภชรอยพระพุทธรบาทวัดเขาดีสลัก จังหวัด
สุพรรณบุรี. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดพันธ์ พับบลิชซิง, ๒๕๔๓.
- กระทรวงศึกษาธิการ. กรมการศาสนา. ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม ๑. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
การศาสนา, ๒๕๒๕.
- กระทรวงศึกษาธิการ. กรมการศาสนา. ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม ๔. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
การศาสนา, ๒๕๒๘.
- จุฬาทิพย์ หงส์ทอง. “พระพุทธรบาทแห่งใหม่ที่สุพรรณบุรี,” พิพิธภัณฑสาร ๒, ๓ (พฤษภาคม,
๒๕๓๒) : ๑๘ – ๒๐.
- ณมน พงศกรปภัส. “จิตรกรรมฝาผนังภาพไตรภูมิอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี :
ความสัมพันธ์ด้านรูปแบบและเนื้อหา กับสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา เลขที่ ๖.” สาร
นิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
ศิลปากร, ๒๕๔๘.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ตำนานเรื่องเครื่องโต๊ะและถ้วยปั้น.
กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๒.
- _____ . ตำนานเรื่องพระพุทธรบาท อธิบายเรื่องพระบาท นีราศพระบาท และลิลิตทศพร.
พระนคร : โรงพิมพ์อักษรประเสริฐ, ๒๕๑๑.
- ไตรภูมิภคหรือไตรภูมิพระร่วง พระราชนิพนธ์พระญาติไทย ฉบับตรวจสอบชำระใหม่. กรุงเทพฯ
: โรงพิมพ์กัทธิประดิษฐ์, ๒๕๑๗.
- ที่ระลึกพระราชพิธียกจุลมงกุฎและสมโภชพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพฯ :
บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชซิง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๒.

นันทนา ชุติวังศ์. รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์. กรุงเทพฯ : ด่านสุทธา
การพิมพ์, ๒๕๓๓.

บรรลือ ขอรวมเดช. “รูปแบบศิลปะบนแผ่นภาพจารึกลายเส้นเรื่องชาดกของวัดศรีชุม จังหวัด
สุโขทัย.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๓.

ประชุมจารึกภาคที่ ๘ : จารึกสุโขทัย. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๘.

ประยูร อุกุชาภูะ [น. ณ ปากน้ำ]. สมุดภาพประวัติศาสตร์ศิลปะสยามประเทศ. กรุงเทพฯ : เมือง
โบราณ, ๒๕๔๑.

_____. วัดเกาะแก้วสุทธาราม. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๒๙.

ประเสริฐ ณ นคร. การกำหนดอายุจารึกวัดศรีชุม. กรุงเทพฯ : คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัย
ศิลปากร, ๒๕๓๘.

_____. การอธิบายจารึกสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๔๗.

ปัทมา เอกม่วง. “การเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปกรรมบนรอยพระพุทธรูปที่วัดศรีโคมคำ
จังหวัดพะเยา และที่วัดระพังทอง จังหวัดสุโขทัย.” สารนิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๙.

พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัดถเลขา เล่ม ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพฯ : อมรรการพิมพ์,
๒๕๑๖.

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๐๖.

พิทยา คำเด่นงาม. “พระศรีบาทลักษณ์ของพระยาลีไท่.” โลกประวัติศาสตร์ ๓, ๑ (มกราคม -
มีนาคม, ๒๕๔๐) : ๑๔ - ๒๘.

มนัส โอภากุล. “พระพุทธรูปวัดเขาดีสลัก และพระพุทธรูปในจังหวัดสุพรรณบุรี.” ศิลปากร
๔๓, ๑ (มกราคม - กุมภาพันธ์, ๒๕๔๓) : ๒๒ - ๓๙.

_____. “ศิลปะบนฝาพระพุทธรูป วัดเขาดีสลัก.” เมืองโบราณ ๒๓, ๔ (ตุลาคม - ธันวาคม,
๒๕๔๐) : ๑๒๖ - ๑๒๘.

มะลิ โคกสันเทียะ. “วัดศรีชุม.” โบราณคดี ๔, ๑ (กรกฎาคม, ๒๕๑๕) : ๖๓ - ๗๐.

รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล. “วิวัฒนาการและประติมานวิทยาของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย.”
วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๙.

_____. “วิวัฒนาการและประติมานวิทยาจิตรกรรมโลกสันฐานเบื้องหลังพระประธาน”. เมือง
โบราณ ๒๙, ๔ (ตุลาคม - ธันวาคม, ๒๕๔๖) : ๒๖ - ๔๕.

ศรีศักร วัลลิโภดม. “ข้อมูลใหม่ - ข้อคิดใหม่ เกี่ยวกับเชียงแสน - พะเยา.” เมืองโบราณ ๗, ๒
(เมษายน - กรกฎาคม, ๒๕๒๔) : ๙ - ๒๒.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. “พระพุทธรูปไม้ประดับมุกในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เชียงใหม่.”

พิพิธภัณฑ์สาร ๒, ๓ (๒๕๓๒) : ๑๙ - ๒๓.

_____. “ศิลปะล้านนา.” ใน เอกสารคำสอนรายวิชา ๓๑๗ ๔๐๕ ศิลปะในประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ - ๒๐. ๑ - ๑๓๗. กรุงเทพฯ : ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖.

ศานติ - นวรัตน์ ภัคดีคำ. สิริมงคลวัดโพธิ์. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๙.

ศิลป์ชัย ชื่นประเสริฐ. “จิตรกรรมไทยภาคกลางก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๑.” วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๖.

ศุภวัฒน์ เกษมศรี, พลตรี หม่อมราชวงศ์. “พระพุทธรูปกับพระมหากษัตริย์ไทย.” โลกประวัติศาสตร์ ๓, ๑ (มกราคม - มีนาคม, ๒๕๔๐) : ๓ - ๑๓.

สน สีมাত্রัง. “สัญลักษณ์และวิวัฒนาการภาพไตรภูมิและจักรวาลตามคติพุทธศาสนิกายเถรวาทในจิตรกรรมฝาผนังไทย.” อาษา ๒, ๒ (เมษายน, ๒๕๔๑) : ๓๒ - ๔๓.

สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑-๒. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๒.

สันติ เล็กสุขุม. ความสัมพันธ์จีน - ไทย โยงใยในลวดลายประดับ. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๕๐.

_____. ปรารค์และลายปูนปั้นประดับวัดจุฬามณี พิษณุโลก. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๙.

_____. ลวดลายปูนปั้นแบบอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. ๒๑๗๐ - ๒๓๑๐). กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๒.

_____. วิวัฒนาการของชั้นประดับลวดลาย และลวดลายสมัยอยุธยาตอนต้น. กรุงเทพฯ : อัมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๒.

_____. ศิลปะสุโขทัย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๔๙.

_____. ศิลปะอยุธยา งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๕๐.

สำนักพิมพ์คลังวิทยา. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาต). พระนคร : โรงพิมพ์อักษรบริการ, ๒๕๐๗.

สำนักราชเลขาธิการ. มงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธรูป. กรุงเทพฯ : หจก. อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๐.

สินชัย กระบวนแสง. “รอยพระพุทธรูปที่มีลายลักษณะ.” โลกประวัติศาสตร์ ๓, ๑ (มกราคม - มีนาคม, ๒๕๔๐) : ๓๖ - ๔๒.

สุธนา เกตุอร่าม. “การสร้างรอยพระพุทธรูปสมัยพญาลิไท.” สารนิพนธ์ปริญญาบัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๓.

เอนก นาวิกมูล. การแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๔๗.

Luce, H.Gordon. Old Burma Early Pagan. New York : J.J. Augustin, 1969 – 1970.

McKeen Di Crocco, Virginia. Footprint of the Buddhas of this era in Thailand. Bangkok :
Amarin, 2004.

Pichard, Pierre. Inventory of Monuments at Pagan. Vol. III. Paris : UNESCO, 1994.

